सत्यमेव जयते

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute,
Maharashtra State, Pune

Vol.XXIV No. 2 September, 2001

जिल्हा ठाणे, तालुका डहाणू येथील वारली लोकांचा वाघदेव

जिल्हा गडचिरोली, तालुका भामरागड येथील गोंड जमातीचे मृतांचे स्मारक

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute
Maharashtra State, Pune

Vol.XXIV No.2 September, 2001

TRIBAL RESEARCH BULLETIN Vol.XXIV
No.2, September,2001
Bi-Annual Journal of
Tribal Research & Training Institute
Pune-411 001
Regd.No.RN-37438-79

CONTENTS

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Editor — **Shri.R.D.Kharosekar,IAS**
Commissioner

Editorial Board — **Shri.V.S.Patil**
Jt.Director

Dr.Robin D. Tribhuwan
Asstt. Museum Curator

Smt.V.K.Kulkarni
Asstt.Librarian

Publisher — **Shri.R.D.Kharosekar,IAS**
Commissioner,
Tribal Research & Training Institute, Pune 411 001

Printer — **Manager**
Photozinco Press,
Pune 411 001

Pages

Editorial

1. Elderly & Old Aged in tribal society - some observations — **1-3**
   - Dr.Govind Gare

2. Important Historical and Tourism places within the Tribal Sub Plan Area of Maharashtra State. — **4-24**
   - P.R.Tikone

3. Knowledge & Adoption Behavior of the tribal farmers about Paddy & Jowar crop — **25-30**
   - G.K.Waman, K.A.Girase, R.P.Patil

4. Socio-Economic status of tribals in Singari, Ranchi. — **31-39**
   - Ravikant Bhatnagar

5. Agricultural development programme knowledge attitude of tribal farmers. — **40-45**
   - R.S.Bhople & Rashmi D. Dixit

6. Knowledge of Dais towards mother & child health programme. — **46-51**
   - Deepali Dhawan, L.S.Bareth, B.M.Sharma

7. Problems faced by the tribal farmers in obtaining and utilising the benefits of different agricultural tribal development schemes. — **52-56**
   - V.J.Gaikwad, V.P.Dhane

8.	गोंड आदिवासींची सांस्कृतिक, शैक्षणिक प्रगती : एक आढावा -श्री. आर.डी.खरोसेकर	57-64
9.	आदिवासी विकास विषयक योजनांचा लाभ संबंधीने लाभधारकांना मार्गदर्शन - एस.पी.बनसोडे	65-68
10	ठाकर जमातीची सामाजिक व आर्थिक स्थिती - एक आढाव - पी.आर.तिकोने	69-75
11	पारधी समाजाची आर्थिक व शैक्षणिक प्रगती -एम.एस.गायकवाड	76-82
12	आदिवासी कला विश्व : नृत्य व वाद्ये - आर.व्ही.रघतवान	83-86
13	वृत्त विशेष	87-94
14	संस्थेची विक्री प्रकाशने	95-95

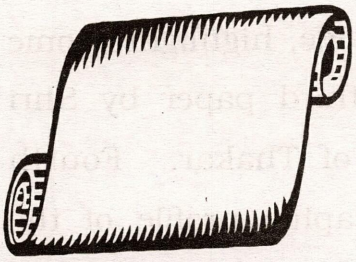

EDITORIAL

We have great pleasure in bringing out the issue of Tribal Research Bulletin, which is basically devoted to provide objective reading material, based on first hand research and observations on various aspects of tribal life and development. There are two sections in the bulletin, one is in English, while the other is in Marathi.

In the English section, the article by Dr.G.M.Gare, throws light on the social status of the elderly people in tribal societies. The next article by P.R.Tikone presents an account of some important historical and tourism places within Tribal Sub Plan Area of Maharashtra State. The third paper by G.K.Waman and others unveils knowledge and adoption behavour of tribal farmers about paddy and jowar crop.

The fourth paper by Ravikant Bhatnagar highlights a socio-economic status of tribals in Singari. Fifth paper by Bhople and others unravels knowledge and attitude of tribal farmers towards agricultural development. The next paper captioned "Knowledge of Dais about mother and child health programme" by Deepali Dhanwan and others, explores the perception of Dais regarding Government M.C.H.programmes. The last paper in the English Section by Gaikwad and Dhane presents an account of problems faced by the tribal farmers regarding agricultural development schemes.

In the Marathi Section the first paper by Shri R.D.Kharosekar, Commissioner, Tribal Research & Training Institute, Maharashtra State, Pune, presents observations about the cultural and educational

progress of Gonds. Next article by Shri S.P.Bansode, highlights some of the development schemes for tribals. The third paper by Shri P.R.Tikone unravels the socio-economic status of Thakar. Fourth paper by Shri M.S.Gaikwad presents a demographic profile of the Pardhi tribe. Shri R.V.Raghatwan has compiled information about few tribal dances and musical instruments of Maharashtra.

I hope the views expressed by various authors will not only be useful to research scholars, administrators and students, but general readers as well.

(R.D.Kharosekar)
Commissioner
Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune.

ELDERLY AND OLD AGED IN TRIBAL SOCIETY : SOME OBSERVATIONS

*Dr.Govind M. Gare,
I.A.S.(Retd.)

This article is confined only to elderly persons in tribal society. Tribal population is 9% in the country and it comprises 400 tribal communities which are popularly known as "Adivasi". In the constitution of India, they are listed under "Scheduled Tribes". The tribal communities are not homogenous. Each tribal community represents different language. 90% of the tribal population live in small villages and hamlets in hilly and forest areas, very few of them have migrated to towns and cities to earn their livelihood, this migratory population generally come under the category of working population i.e. between the age group of 16 to 59.

The elderly persons in the tribal society are only 5%. During the last decade this percentage has slightly increased by 1%. This average age of the tribal persons comes to around 40 to 59 years. This is much below the age of national average of Indian population. Recording of age in tribal society is a problem. It is just arbitrary. People are illiterate. Therefore they never keep any record. Whenever anybody ask about age, they talk about ages of their children from which one has to think and calculate their age. Generally age is recorded after looking to the face and physical appearance of the person, if it is not recorded.

*Amar Graphicon, Plot No.97/1, Lulla Nagar, Pune-411040

Basically, the tribal society is a independent household society which is divided in nucleus units where husband, wife and children only live together. In many tribal communities, the system of joint family is totally absent, but for all practice purpose i.e. social, cultural and economic, they are found socially integrated. They express lot of sense of belonging to each other. Their kinship ties in family are very strong as well as in the village community. Generally, village or hamlet confines to one or two clans. The families of these clans are closely related through marital relations. Thus, the kinship affinity and the matrimonial relations usually play very important role for integrating them, irrespective of their ages. In fact the elderly are supposed to watch and regulate social relations, keeping in view the harmony in the society. The old and elderly persons are considered as guides, philosophers and advisers in the family as well as in the village. Thus they are respected by all the villagers. To large extent age is a great advantage in tribal society, for it is only source through which experience may be gained.

As a general practice, as soon as the son gets married and if he does not get along with his parents, he gets separated either in the same house or moves into an independent house or hut. Usually one of the sons continues to live with the parents and support them in old age. The hope of the inheriting ancestral property keeps, sons attached to their parents. Women in the Tribal family are not very much accommodating. Therefore, sometimes father, mother and son live in three separate rooms under one roof and cook their food independently. As a rule son affords protection to his parents in the old age. In tribal family where each member works nobody is a burden to the family. People consequently prefer to have parents live with them, if they are not too difficult. Economically an additional member is an assets and not handicap.

Sons who live apart and ignore their old parents are rare.

The elderly persons such as the widows & widowers who have no children usually attach themselves to some near relatives. The elderly persons are in some way or other, beneficial to the family. They are not considered burden, if they take care of cattle, bring firewood, grass for animals, keep watch on the fields, collect medicinal herbs, roots and fruits etc. and look after children. Thus, the problems of elderly persons have been taken care of through kinship ties and affinities in the family and village community as a whole. It is considered as a duty of the son, to support their elderly parents. If elderly persons are not looked after properly by their son or sons, then Panchayat is called which decides that matter and the decision of the Panchayat becomes binding on them the Panchayat sees that the elderly persons are properly provided with food, shelter, clothing, firewood and water. However health condition of the elderly persons is left to the nature. Since birth & death are considered as natural phenomenon. The old sick person, if afforded to family economically, they are taken to doctor and if not he visits to Bhagat and at last sick person is kept at the mercy of the God. No special efforts are made as death is considered natural and a wish of the God.

The tribal society is traditional society, where usually clan and kinship relations prevail. Therefore, the problem faced by urban and industrial society in regard to elderly persons is not so burning in the tribal society. The only problems need to be attained to my mind is health and nutritious food to aged persons. If these are provided to the elderly people they can take care of by themselves in the present circumstances.

* * *

IMPORTANT HISTORICAL AND TOURISM PLACES WITHIN THE TRIBAL SUB PLAN AREA OF MAHARASHTRA STATE.

* P. R. Tikone

Tourism plays a vital role in bringing people close to nature and creating love among them for historical places, forests and wild life. Four types of tourism areas are existing in Maharashtra State.

(1) Cultural Tourism :- Maharashtra has an ancient heritage of songs, dances, paintings, sculptures and handicrafts.

(2) Pilgrimage Tourism :- Maharashtra, which is known as the land of saints and sages abounds in religious centres for all most all religious.

(3) Adventure Tourism :- Adventure tourism, though a new concept is becoming popular among the younger generation. The ranges and forests of Sahyadri, hill top forts, peaks and rocks of western Ghats pose a challenge to adventure minded persons.

(4) Leisure Tourism :- There is a large group of tourists with high spending power who want facilities and comforts for entertainment. Amongst them are availability of the sports facilities at the beaches and hill resorts, as also health farms, yoga and naturopathy centres, water sports amusement parks etc.

There are four types of tribal areas existing in Maharashtra State viz. Tribal Sub Plan Area, Additional Tribal Sub Plan Area, MADA Pockets & Mini MADA Pockets. High concentrated tribal population is living in Tribal

* Research Officer, Tribal Research & Training Institute, M.S., Pune-1.

Sub Plan area other than aforesaid three tribal areas. As per 1991 Census there is 73.28 lakhs tribal population in Maharashtra, Out of these 41% tribal population inhabits in Tribal Sub Plan Area and 9% tribal population inhabits in ATSP/MADA/Mini MADA area. Nearly 50% tribal population is living Outside Tribal Sub Plan Area, in a scattered manner. Mainly Tribal Sub Plan area is existing in Thane, Pune, Ahmadnagar, Nashik, Nandurbar, Dhule, Jalgaon, Amravati, Nanded, Yavatmal, Chandrapur & Gadchiroli districts and Additional Tribal Sub Plan Area is mainly existing in Raigad, Nagpur & Gondia districts. Shortly, out of 35 districts of Maharashtra, TSP & ATSP areas are existing in 15 districts.

Above mentioned four types of tourism places are existing in Tribal Sub Plan area of Maharashtra State. These historical and tourist places within the Tribal Sub Plan area are presented in the following manner.

THANE DISTRICT

Thane is famous since pre-historic times, particularly for its leading part in the foreign commerce of Western India. Thane district is in the north-west of Maharashtra State adjoining the Arabian Sea. Geographically it forms a part of Konkan low lands. The district as a whole appears hilly. Out of total geographical area, 72% area included in Tribal Sub Plan area. Among the T.S.P. area Talasari, Dahanu, Jawhar, Wada, Mokhada, Palghar, Shahapur, Vasai, Murbad & Bhivandi are main tahsils.

Following historicals & tourist points are existing in the Thane district.

Dahanu :

Dahanu is a coastal town and headquarter of tahsil situated on the beautiful seas shore. Saibaba Temple and sea shore are main attractions of Dahanu town. The Dahanu town is located at a

distance of 124 km from Mumbai and 169 km from Thane. Dahanu is located on Western Railway and it was a port in olden days. Integrated Tribal Development Project Office situated in the town for the implementing tribal welfare schemes.

Bordi :

Bordi, Taluka Dahanu is a village situated on the Talasari and Dahanu tahsil boundary and is famous for educational activity of Shri Acharya Bhise.

Gholwad :

Gholwad, Taluka Dahanu is a village situated on Western Railway and famous for "Chikku fruit".

Vivalvedhe :

A small village situated in Dahanu tahsil is famous for the temple dedicated to goddess Mahalaxmi. The village is many time referred to as Mahalaxmi village. The village is lying at a distance about 27 km Dahanu.

Chinchani :

Chinchani (Tah. Dahanu) is located on the north bank of the Chinchani-Tarapur creek about 9 kms west of the Vangaon Railway Station on Western Railway and about 30 kms south of Dahanu Bhabha Atomic Research Centre and its Atomic Power Station established in at Chinchani.

Jawhar :

Jawhar is a headquarter of tahsil. Jawhar is a municipal town and is located at a distance of 140 kms from Thane City. Jawhar is a hill Station and former princely State of Jawhar. Jayvilas palace, Hanuman Temple, Sunsee points, Bhupatgad and museum of Varli painting are main attractions of Jawhar town. In the Jawhar tahsil, Dadra & Kopra water falls and Jaysagar dam are famous for tourist points. Integrated Tribal Development Project Office situated in the town for the implementing tribal welfare schemes.

Kokaner :

(Tah. Palghar) A village is famous for its hot water spring and a temple dedicated to god Shankar. A village is located at a distance of 12 km from Palghar town.

Tarapur :

A new industrial town located on the north side of Palghar tahsil near Chinchani Creek. It's first Atomic Power Centre of India.

Gunj :

The village is situated 16 kms to the south-west of Wada tahsil town. An antique temple of Godess Amba and God Bhargavram are there.

Ganeshpuri :

Ganeshpuri is a small township about 75 kms from Mumbai and 18 kms from Bhivandi City. Ganeshpuri located on the bank of Tansa river and is famous for hot water springs. Swami Nityanand Maharaj Ashram is located in the Ganeshpuri township. Bhimeshwar and Bhadrakali ancient temples are also located there.

Vajreshwari :

Vajreshwari is located in Bhivandi tahsil on the bank of Tansa river, lying 19 kms from North Bhivandi City. This village is famous for a temple of goddess Vajreshwari. The place is a famous for hot water springs as well.

Bahiragad fort :

Bahiragad fort is located in Murbad tahsil about 35 kms from Murbad town and close to the village Morshi and Naneghat area. It stands on an outstanding table land and about 600 ft above, at the base of the Sahyadries. The fort seems to be very ancient one and now it is tracking point.

Gorakh gad fort :

A sheer rock of about 400 ft high, stands out from the Sahyadris at the foot of the Aupa or Khopali pass and is about 19 kms of South-east Murbad town. There are many small caves.

Malshej ghat :

It is situated on the track of Kalyan-Alephata road on the Thane-Pune District boundary. It is a beautiful natural point for tourist.

Atgaon :

Atgaon (Tah.Shahapur) is a railway station about 8 kms north-east of Shahapur town. Atgaon has a small temple probably of the 12th or 13th Century. This is a natural and beautiful place of rice lands called Atgaon valley.

Balwant gad fort :

Balwant gad standing on a hill of the height of about 1000 ft. lies in the Vihigaon village (Tah. Shahapur) about 40 kms north-east of Shahapur town. It overlooks the Kasara reversing Station. It is seen in a ruined state.

Mahuli fort :

2815 ft. high Mahuli fort is in Shahapur tahsil lying about 7 kms from north-west Shahapur town. The fort is often visited by hikers. Mahuli Fort seems to date from the time of the Shilaharas.

Tansa lake :

The Tansa lake is situated on Tansa river. The Tansa river is the only left bank tributary of Vaitarana rising near Khardi Railway Station and having westerly flow. The bed of this river has a number of hot water springs. Neighbouring territory of Tansa lake where wild life animal sanctuary has been established in 216 sq.kms area.

In the outside Tribal Sub Plan area of the Thane district, Thane City, Ambarnath's Shiv Temple, Shahade's Vithoba temple, Malang Gad near the Kalyan City, Ghodbandar fort near Vasai, Arnala & Vasai forts, Titwal's Ganpati temple, Ambarnath's matches factory, Sopara City etc. historical and tourist places are existing.

NASHIK DISTRICT

Nashik district derives its name from that of its headquarters town of Nashik. Nashik is a historic city since the stone age. It is situated on the banks of the

holy river Godavari. Main Sahyadrian range runs across north to south on the western portion of the district. The Nashik district is situated partly in the Tapi basin and partly in the upper Godavari basin. Out of total geographical area of the district, 40% area included in Tribal Sub Plan area. Igatpuri, Trimbak, Nashik, Peint, Dindori, Surgana, Kalwan and Baglan tahsils are included in TSP area of Nashik district. Following historical & tourist points are exist in the Nashik district.

Govardhan - gangapur :

The place (Tah.Nashik) lying 10 km from west Nashik on the right bank of the Godavari river. Waterfall, Gangapur earthen dam and Someshwar temple are tourist points in the village and near the village area.

Pandu lena caves :

About 8-10 kms to the south of Nashik City and the ends of the Trimbak Anjaneri range the caves are in the three isolated hills, six to eleven under feet about the plain. The Buddha caves face north and north-east. Total 25 caves are exist in the style of the northern Buddhists. Similar, images are found in some of the Kanheri, Ajantha, Karla & Ellora caves.

Trimbak :

Trimbak is a headquarter of new tahsil of Nashik district. Trimbak lying about 29 kms from south-west Nashik. There is Trimbakeshwar temple. Trimbakeshwar is a first of 12 Jyotirlingas in India. The temple situated under the foot of Brahamagiri hills. Gangadevi temple, Gorakshnath's cave, Nilambika's temple, Trimbak Fort are also other attractions of trimbak.

Anjaneri :

Anjaneri a flat topped mass of hill (4295 ft) in Nashik tahsil is almost detached from its western neighbour Trimbak. It is 7 km from Trimbak and 23 kms from Nashik City. The top of the fort, a

small temple of goddess Anjana Devi is located.

Igatpuri :

A municipal town and headquarters of the tahsil lying 48 kms south-west of Nashik city. It is important railway station on Mumbai-Nagpur track of the Central Railway. Railway authority built up reservoir to supply water to Kasara and Igatpuri town. Igatpuri has an English Church and Hindu Temples and famous for paddy crop.

Kalsubai :

The highest peak in the Deccan, 1654 meters above sea level. On the top of the hill there is Kalsubai temple. Kalsubai is worshipped at two places, one half way up and the other on the hill top.

Pimpri sadruddin :

Pimpri Sadruddin is a small village in Igatpuri tahsil lying 3 km south-east of Igatpuri. The village has a famous Pir Sadruddin Dargah.

Taked :

A small village located in Igatpuri tahsil lying about 60 km from Nashik via Igatpuri. A village is famous for natural spring (zara). It is indicated in Ramayana that the Jataiu & Ravan Battle happened at this junction.

Saptashringi gad :

Saptashringi (Seven highest point) rising 1215 meters above the sea level is one of the highest Gad (Fort) in the Chandur Range. It is 24 km north of Dindori town and 70 km from north Nashik city. The beautiful shrine of eighteen handed Saptashringi Nivasini Devi is located on the Gad. Out of three and half Theerthpeethas, Saptashringi is one of them. The gad is located on the border of Kalwan and Dindori tahsils. The jewels of Saptashringi Goddess are kept in Vani village lying about 5 km south of Saptashringi Gad.

In outside Tribal Sub Plan area of the Nashik district, many historical and tourist points are spread out in the district. Nashik

city including 2000 temples like, Umamaheshwar, Bhadrakali, Kala Ram, Mukti Dham, Nilkantheshwar, Vithoba & Panchwati. Ankai-Tankai strongest hill fort (Tah.Yewla), Birth place of Tatya Tope at Yewla, Birth place of Veer Sawarkar at Bhagur (Tah.Nashik) etc. are among them.

DHULE/NANDURBAR DISTRICTS

The district of Dhule was previously known as the Khandesh district. In ancient times it was known as Rasika. Later, under the Yadavas, it was called as Seunadesa. In 1906 for administrative purpose the Khandesh was divided into two district as West Khandesh and East Khandesh. In 1961 the name was changed from west Khandesh to Dhulia. The Dhule district lies in the Uppar Tapi basin in the north-west corner of the Maharashtra. The Tapi river passes through the centre of the district from east to west. Satpuda (north side) and Sahyadri (west side) hill ranges are in the district. After 1991, Dhule district divided and new Nandurbar district carve out.

There are T.S.P. areas existing in Shirpur and Sakri tahsils of Dhule district and Akrani, Akkalkuwa, Taloda, Shahada, Nandurbar & Nawapur tahsils of Nandurbar district. Out of total geographical area of Dhule district (old) 44 percent TSP area existing in the district. Following historical & tourist points are existing in Dhule & Nandurbar districts.

Toranmal :

Toranmal occupies the highest range of the Satpuda range. A hill station is in Akrani tahsil lying nearly about 145 km from Dhule City, 76 km from Nandurbar City and 30 km from Shahada town. Toranmal enjoys a salubrious and cool climate even during the hot season. Height of the Toranmal is 1036 mtrs above sea level. On the top of the hill station is a Yashwant lake.

Toranmal previously capital of Mandu Kind. About 1.5 km away from Toranmal is a valley called "Sitakhai". Government has already set-up holiday camps. It is difficult to transportation.

Dhadgaon fort :

It is lying in Akrani tahsil and headquarter of tahsil also. It is ancient place.

Amlad :

A village located in Shahada tahsil. There are three antique shrine, all dedicated to Mahadev, called as Mahadev, Nilmantheshwar and Katkeshwar.

Budhaval :

A village in Taloda tahsil about 8 km west of Taloda town. It contains a small shrine of Ganpati. The shrine holds a 2.5 ft high idol of Ganpati with its trunk turned to the right.

Taloda :

Headquarter of tahsil is located 100 km north-west of Dhule City and 22 km from Nandurbar city. Being situated not far away from the Tapi river. It is important trade centre of wood and stapple foods, like rice, wheat and jawar. The temple of Siddheshwar, Bargal Gadhi and others are famous points in town. Kalikadevi fair is held at Taloda. On the bank of Khardi which stands the ancient temple of Kalika devi. Integrated Tribal Development Project Office situated in the town for the implementing tribal welfare schemes.

Mandane :

A village is in Shahada tahsil lying about 16 km east of Shahada town. It has a very high fort in which is a singularly well carved small white marble image.

Prakashe :

A village in Shahada tahsil situated on the bank of the Tapi river about 113 km north-west Dhule city, 12 km Nandurbar town and 10 km Shahada town. Prakashe has been known as a centre of Pilgrimage since 17th century. The most important is the Kedareshwar temple which has

double 'Gabhara' the first one holding a ling of 'Kedareshwar Mahadeo' and the second one that of 'Kashi Vishweshwar'. Gautameshwar, Sangameshwar, Manaspuri devi are another temples situated in Prakashe.

Nandurbar :

Nandurbar is a tahsil and district headquarter founded famous king named Nand. There is a statue of famous freedom fighter 'Shirishkumar' who died in 1942. Nagarjun and Gorakhnath are two temples are there. Nandurbar is a biggest market for chillies. Integrated Tribal Development Project Office situated in the town for the implementing tribal welfare schemes.

Narayanpur :

A village lying about 8 km west of Nandurbar town has an old fort close to a stone dam on the Shivanand river. Vishnu temple and Kund are famous for pilgrimages.

Dhanora :

Dhanora is a village in Nandurbar tahsil lying about 26 km north-east of Nandurbar town. An underground temple dedicated to Vishweshwar and old Gadhi are famous.

Amali :

A village in Sakri tahsil known for the shrine dedicated to Vishnu.

Bodgaon :

A small village in Sakri tahsil lying about 1 km off Sakri-Dahiwel road. It is known for several old temples situated on the banks of the Utavali nala. Villages Chikshe and Pimpalner are famous for old temples and reservoir.

Outside Tribal Sub Plan area of Dhule and Nandurbar districts, following places are famous for pilgrimages and tourists as - Savangkhede (Tah.Shahade) known for a shrine of single faced Dattatraya, Songiri Fort (Tah.Sindhkhed), Thalner Fort (Tah.Shirpur) Laling Fort

(Tah.Dhule) Bhaner (Tah.Sakri), Dhule city etc.

AHMEDNAGAR DISTRICT

Ahmad Shaha built the town upon the left bank of the Sina river and called after Ahmednagar. The district is situated partly in the upper Godavari basin and partly in the Bhima basin. The main range of Sahyadri and its off shoots is the only system of hills in the district. This main range of Sahyadri touches only Akole tahsil of district. Ahmednagar district is known as "Santanchi Bhoomi" from ancient period.

From Ahmednagar district, Tribal Sub Plan area exists in only Akole tahsil. Following historical and tourist points are existing in Ahmednagar district.

Akole :

A tahsil headquarter and an ancient village lying about 162 km from Ahmednagar City. There are Agasti's Ashram and ancient temples situated in the village.

Bhandardara dam :

(Akole Tahsil) A tourist point famous for natural scenery and Amriteshwar temple, Orther lake etc. are main attractions in Bhandardara.

Randha water fall :

Randha water fall located on Pravara river near Randha village on Igatpuri-Rajur road.

Harichandra gad :

The Fort is located on the border of Pune, Ahmadnagar & Thane districts. The Fort lying about 115 km north Pune. Temple exists on the Fort.

In the O.T.S.P. area of the district, the holy shrine of Saibaba at Shirdi in Kopargaon tahsil is very famous. In the same tahsil Sakuri is famous for Shrine of Upasani Baba and Puntamba for fair of Saint Changdeo. Other important places are, Dongargaon (Tah.Nagar) for Rameshwar Temple, Arangaon (Tah.Nagar) for Shrine of Meher Baba and Kedgaon (Tah. Nagar) for Kedgaon Devi, Kolhar Bk.for Bhogavati Devi

in Shrirampur tahsil, Nevasa for Dnyaneshwar temple, Pravara Sangam and Shingnapur for Shani God in Nevasa tahsil, Mohatadevi temple and Madhi for Kanifnath temple in Pathardi tahsil, Siddhatek for Ashtavinayak Ganesh Temple in Karjat tahsil, Forts of Ahamadnagar and Kharda are old historical monuments.

PUNE DISTRICT

Pune is situated on the bank of Mutha & Mula river. 'Punak' with passage of time degenerated into Pune. The district has the shape of triangle with its base in the Sahya mountains on the West. Pune district is a historical from Rashtra Kula Rule. Ancient Hindu Temples, Buddha Caves, Churches, Mosques & Jain temples are located in various areas of the district. The main system of hills is the Sahyadries which run north-south in Western portion of the district. Bhima, Ghod, Mutha, Mula, Indrayani, Kukadi etc. rivers rise in and near the Sahyadries and flow east & south-east in the district.

Westerly portion of Junnar, Ambegaon & Khed tahsils of the Tribal Sub Plan area is existing. Following historical and tourist points are existing in the district.

Bhimashankar :

Bhimashankar is one of the twelve Jyotirlingas of India and it is ancient Hemadpanthi temple situated on the west-north point of the Khed tahsil. The temple is rebuilt by Nana Phadanavis. The Bhima river rises at Bhimashankar. There is a wild animal and birds sanctuary, and is coolest point for the tourists. Bhimashankar lying about 128 km north Pune city.

Bhorgiri :

Bhorgiri village located in Khed tahsil lying about 95 km from Pune City via Rajgurunagar. It is a village famous for Kudeshwar temple and also for ancient caves are there.

Dimbhe dam :

Located in Ambegaon tahsil near Dimbhe village on Pune Bhimashankar road. It is pleasant tourist place.

Manikdoh dam :

Located in Junnar tahsil near Manikdoh village on Kukadi river. It is tourist place lying about 7-8 km west Junnar City. The Nane ghat is also in Junnar tahsil between the border Junnar and Murbad tahsils.

Pimpalgaon joga :

A dam is in Junnar tahsil near village Pimpalgaon Joga, located near the Ane Malshej road of famous tourist point.

In O.T.S.P. area of Pune district there are lot of historical and tourist points existing and attracts tourists from world over. Some of them are Ale, Shivneri Fort, Lanyandri & Ozar Ganpati temple from Tah. Junnar, Alandi Tah. Khed, Karle Bhaje caves, Khandala & Lonawala hill stations from Maval tahsil, Chinchwad, Theur Ganpati temples, Sinhagad Fort, Dehu from tahsil Haveli, Pune City, Panshet Dam, Veer Baji Pasalkar Dam & Torna Fort from Velhe tahsil, Baneshwar, Rajgad Fort, Bhatghar dam from Bhor tahsil, Jejuri temple and Purandhar Fort from Purandar tahsil, Morgaon Ganpati temple & Baramati City from Baramati tahsil and Ranjangaon Ganpati from Shirur tahsil etc.

AMRAVATI DISTRICT

The History of the Amravati district which contains both the ancient and the modern capitals of Berar, is to a great extent that of the province itself. Amravati district is situated right in centre of northern border of Maharashtra State. Purna is a main river in the district rises in the southern part of the district.

Tribal Sub Plan area is existing in only Dharni & Chikhaldara tahsils (Melghat area) of Amravati district. Following historical and tourist points are existing in the district.

Bairat :

The highest mountain in Melghat is situated 10 kms from Chikhaldara town and the height of 1179 meters above sea level. On the hill in a cave is an old temple of Vairateshwar Mahadev.

Chikhaldara :

Chikhaldara is a headquarter of tahsil, a municipal town, a fine hill station and prominent summer health resort, place of Vidharbha region. Hurricane point, the monkey point, Ravi point, Vairat point are famous points of the Chikhaldara hill Station. Chikhaldara is lies 110 kms from Amravati town.

Dharni :

It is a tahsil headquarter lying about 96 kms from Achlapur town & 148 kms from Amravati town. Dharni tahsil is rich in timber forest. Integrated Tribal Development Project Office situated in the town for the implementing tribal welfare schemes.

Salbardi :

(Tah.Morshi) is a 8 kms from Morshi town. It is, an important place relating Ram Charitra. A village is situated on Madu river. There are two springs one is a very cold and other is hot. Temple of Mahadev is in a natural cave and Buddhist vihar is also there.

Semadoh :

(Tah. Chikhaldara) is a 43 kms from Achalpur town. It is Korku tribe village and Forest Deptt developed nursery there.

Gavilgad fort :

Deserted Fort in Chikhaldara. Two tanks located in Fort are called Dev talav and Khan talav.

Dhakane kolkas :

(Tah.Chikhaldara) Wild animal sanctuary point. It is famous for tigers. It lies between Sipna & Dolar rivers valley nearest hilly area. Rocky Doh is famous for fishing. The sanctuary 114 kms away from Amravati.

Amravati City, Kaundinyapur, Bahiram, Madhan,

Mozari, Rithpur, Muktagiri etc. other historical and tourist places existing in the O.T.S.P. area of Amravati district.

NANDED DISTRICT

The district is the eastern most district of the Marathwada region of the Maharashtra State. The Sourthern part of the district lies in the Godavari basin, whereas the northern portion lies in the valley of Penganga. Nirmala & Satmall ranges are existing in the district. The district of Nanded was transffered from Hyderabad State to Bombay State in 1956.

Tribal Sub Plan area is existing in only Kinwat tahsil of the district. Following historical and tourist points are existing in the district.

Kinwat :

Headquarter of tahsil and railway station. Integrated Tribal Development Project Office situated for the welfare of tribals. Kinwat situated on the bank of Penganga river and lies about 138 kms west Nanded town. The Kinwat wild life sanctuary extends over an area of 219 sq.kms. The wild life usually seen in this sanctuary are tigers, Panther, Blue bulls, sloth bears, sambhars, wild boars, deer etc.

Unakeshwar :

Unkeshwar famous for God Shiva temple, is situated on the bank of the Penganga river near the village Unakdeo and is also famous for its natural hot water springs. Unakeshwar is situated 40-45 kms from Kinwat town.

Sahastra kund :

Sahastra Kund tah Kinwat is on the bank of river Penganga and famous for natural water fall.

Nanded town famous for Sikh Gurudwara, Mahur Fort famous for Goddess Mahurgad Vasini & birth place of God Dattatraya in Kinwat tahsil, Kandhar historical fort tah.Kandhar, Kottal in Deglur tahsil famous for caves and temples and Raher is famous for Narsinha Mandir in Biloli tahsil are other historical & tourist

points in the O.T.S.P. area of the district.

YAVATMAL DISTRICT

The district belongs to the Balaghat i.e. the Southern plateau of Berar. On the north it extends into the payanghat i.e. the Berar valley. The main system of hills is the Ajantha mountain. The whole disrict is occupied by small east-west ranges of these mountains. Wardha and Penganga are chief rivers of the district. Yavatmal is the most important cotton growing district.

Out of total geographical area, 38% area included in the Tribal Sub Plan area of the district. Kolam Primitive Tribe is inhabited in the district. The district has poor heritage of art architecture like some other districts in the State. Even though, there are some beautiful temples and other objects of interest. Following historical and tourist points are existing in the district.

Anji :

A village located in Ralegaon tahsil lies 3-4 kms from the west of Ghatanji town. It is famous for Hemadpanthi temple of Narsimha.

Kap :

A village on the Penganga river, 52 km from the south-west of Pandharkawada town in Arni tahsil. It has a large Hemadpanthi temple of God Shiva and hot water spring which has never been known to fail.

Kelapur :

which gives its name to Kelapur tahsil, a village is situated on the bank of Khuni river lying 3 km from west Pandharkawada town. There is ancient shrine of Ambadevi.

Pandharkawada :

A Muncipal town is a headquarter of tahsil Kelapur. Town is situated on the bank of Khuni river, 68-70 km from Yavatmal City. The town owes its important to the cotton and grain trade. There is Hemadpanthi style temple of Muralidhar. Historically

the town is concerned with second Bajirao Peshwa. Integrated Tribal Development Project Office situated in the town for the implementing tribal welfare schemes.

Dattapur :

A village 3 km away from Kalamb tahsil headquarter, known for an antique shrine of Dattatraya.

Drug :

(Tah.Kalamb) 10 kms away from Kalamb town. There are ruins of an old Gond Fort, thick forest and water tank. Panthers, bears and wild bores are found in the jungle.

The temple of Mahadeo at Moho, (tah.Darwha) the temple of Ganpati at Kalamb town and headquarter of district Yavatmal are famous beautiful points in the O.T.S.P. area of Yavatmal district.

CHANDRAPUR DISTRICT

The district is the eastern part of the greater track known as the Vidharbha which is famous for various types of minerals like iron, coal etc. The district earlier known as Chanda and now Chandrapur are said to have ruled the area for a long time. Later on Mana Chiefs who ruled the Chandrapur were overtaken by Gonds around 9th century. Gond King ruled the area till 1751 when Maratha period started. In 1854 Chandrapur formed an independent district.

Tribal Sub Plan area is existing in Rajura & Korpana tahsils partly and Additional Tribal Sub Plan area are existing in Nagbhid, Sindewahi, Gond Pipri, Bhadrawati, Warora, Chimur, Chandrapur tahsils.

In the Tribal Sub Plan and Additional Tribal Sub Plan area there are not important historical & tourist points but in O.T.S.P. area there are some historical and tourist points such as - Tadoba wild life sanctuary and National Park, Ballarpur a paper mill, Ghugus a mining village in Chandrapur tahsil, Bhadrawati ancient town and headquarter of tahsil Chandrapur is a muncipal

town, headquarter of the district and tahsil and Integrated Tribal Development Project Office is situated in the town for the implementing of tribal welfare schemes.

GADCHIROLI DISTRICT

Gadchiroli district lies at the eastern end of the Maharashtra. It is a part of Vidarbha region and earlier it was a part of Chandrapur district (upto 26/8/82). It lies two to three kms away from the left bank of the Vainganga river. The ancient history of the district is linked to that of Chandrapur. Major portion of this district is covered by hilly and dense forest area. Tipagad, Sirkonda and Gadulgatta ranges lies in the south-east of the district Godavari, Indravati and Vainganga are major rivers in the district.

Tribal Sub Plan area is existing in all tahsils of the district fully or partly. Following historical and tourist points are existing in the district.

Tipagad :

Tipagad hills in Dhanora tahsil are situated about 60 kms from Gadchiroli town, forms the highest portion of a wild and mountainous region. In this vicinity there is a tank, which is said to be the source of Tipagad river.

Wairagad :

Wairagad is situated in Armori tahsil. A place of great antiquity and is supposed to have been founded in Dwappar Yuga. Historically the place was ruled by MANA Chiefs before the Gond King.

Aheri :

The headquarter of the tahsil with the name has a group of three shirines situated in the heart of the village and dedicated to Shankar, Vithoba and Hanuman. Integrated Tribal Development Project Office situated in the town for the implementing tribal welfare schemes.

Gadalgatta range :

The highest peak Gadalgatta in the district rises to a height of 976 mtrs.

Somnur :

Somnur located in Sironch tahsil lies 48 km Sironcha town. It is a spot of great scenic beauty and hence of tourist attraction. It is the meeting place of three rivers in a valley glade formed by numourace hills clothed with lush green forests. Near about here the boundaries of three States Maharashtra, Chhatisgad & Andhra Pradesh.

Sironcha :

It is a Fort and headquarter of tahsil pleasantly situated on the left bank of the Pranhita and Godavari rivers. It enjoys a very salubrious climate. Sironcha town lies about 100 km from Aheri. The pilgrimages visited Kaleshwar - Mukteshwar shrine (on the Border of Maharashtra and Andhra Pradesh) via Sironcha.

Hemalkasa :

A village located in Bhamaragad tahsil and famous for disables and leprocy persons rehabilatation centre conducted by Lok Biradari of Baba Amte a social reformer.

Markanda Temple tah. Chamorshi is an ancient historical place located in O.T.S.P. area of Gadchiroli district.

RAIGAD DISTRICT

The present Raigad district owes its name from the historical Fort of Raigad and is the erstwhile Kolaba district of Maharashtra. Raigad is a coastal district situated on the west coast. The district has a long coastline i.e. 240 kms.

Only few villages of Karjat tahsil existing in Additional Tribal Sub Plan area. Katkari Primitive Tribe inhabitate in Raigad district too.

Matheran :

A famous hill resort in Karjat tahsil. Tourist from India & foriegn countries visited this town to enjoy the cool climate during

the hot season. It is an enjoyable and pleasent picnic spot. Charlotte, Hone-moon Hill, and Panther's cave also other places are on Matheran.

In the Outside Tribal Sub Plan Area of Raigad district, following historical and tourist places are existing in the district.

Raigad Fort in Mahad, Janjira Fort in Roha, Pali Ganpati temple in Tah.Sudhagad and Madh Ganpati temple in Tah. Khalapur, Khopoli City in Khopoli district and Harihareshwar in Tah. Shriwardhan, Gharapuri caves in Uran tahsil etc.

NAGPUR DISTRICT

Nagpur district lies in the Nagpur plain at the southern base of the Satpuda hills in the north-east of Maharashtra. Additional Tribal Sub Plan Area is existing in only Ramtek tahsil of the district.

Ramtek :

A town named after 'Lord Rama'. A pilgrimage place. In O.T.S.P. area there are, Nagpur City, Sitaburdi Fort, Amalzari lake, Ganpati temple in Adsa village (Tah.Savner), Maharaj Garden etc. places existing and attracts the tourists.

GONDIA DISTRICT

Gondia district is newly created from Bhandara district. Gondia tahsil established in 1919. It lies in the Wainganga basin. The district is known as a lake district. The landscape of the district is very beautiful and becomes more so soon after the rains. Lush green forested ridges and vally sides, cultivated vally floors divided into tiny plots where young rice plants sway in the breeze, numerous blue overflowing tanks, villages see in between the rice fields surrounded by groves gardens, crops and swollen rivers rushing with powerful torrents present a very pleasing and romantic view.

Additional Tribal Sub Plan area is existing in Deori, Arjuni Morgaon, Sadak Arjuni, Salekasa tahsils of Gondia district. In the A.T.S.P. Area there are no major

places of tourists' interest. In Outside Tribal Sub Plan Area, there are Pauni is a historical town, Padmapura village in Amgaon tahsil, Khandoba fair in Amgaon town.

Source :

1) ***Maharashtrta State GAZETTEERS of concerned districts.***
2) ***Census of India, District Hand Books of concerned districts.***

KNOWLEDGE AND ADOPTION BEHAVIOUR OF TRIBAL FARMERS ABOUT PADDY AND JOWAR CROPS

G.K.Waman* K.A.Girase**, R.P.Patil***

INTRODUCTION

Tribal constitute about 8.01 percent of country's population. Maharashtra stands second in the country to the size of tribal population and shares about 9.27 percent of the total population. The tribal communities in Maharashtra live either in dense forest or on mountains of Sahyadri and Satpuda ranges. Nandurbar is one of the major district of Maharashtra having tribal poulation nearing to about 62 percent.

Agriculture is the main occupation for most of the tribes in India. It is an established fact that the tribal agriculture is mostly subsistence in nature due to low level of knowledge and adoption of improved agricultural technology consequently resulting into low crop yields, poor economic condition and poor standard of living. However, it was felt necessary to investigate how for the tribals know and adopt the improved agricultural technologies.

The important approach of the present research project would indicate the practical utility of the research. The study would focus on the knowledge and adoption of improved agricultural technology in tribal area. So the present investigation was undertaken with an objective to study the extent of knowledge and adoption of selected improved agricultural practices for paddy and Jowar crop by the tribal farmers.

* & ** Junior Research Assistants, Extension Education Section, College of Agriculture, Dhule 424 003 (M.S.)
*** Professor, Extension Education Department, MPKV, Rahuri 413 722.

RESEARCH METHODOLOGY :

The present research study was carried out in Nandurbar and Taloda tahsils of Nandurbar district of Maharashtra State in year 1998-99. From these tahsils 10 villages (5 villages from each tahsil) were selected on the basis of highest tribal population. A list of tribal farmers from these selected villages was prepared. From this list a sample of about 100 respondents was selected by random sampling method. The data were collected by personal interview method with the help of special structured interview schedule.

In study area, it was observed that paddy and jowar were the major crops cultivated by the tribals. Out of 100 farmers selected for study, 52 were paddy cultivator while 91 were cultivated jowar crop. For computation of knowledge level and level of adoption of tribal farmers in respect of two major crops viz. paddy and jowar and seven selected improved practices of these crops were considered.

i) **Knowledge level :**

The respondents were given one score for each correct reply and zero (0) score for incorrect reply. Total knowledge score was calculated and respondents were then grouped into three categories as under.

	Level of knowledge	**Score**
1.	Low	Upto 2
2.	Medium	3 to 4
3.	High	5 to 7

ii) **Adoption level :**

The scores were assigned for complete, partial and no adoption was 2, 1 and 0 respectively. Thus the total adoption score was calculated and respondents were then grouped into three categories as under.

	Level of knowledge	**Score**
1.	Low	Upto 2
2.	Medium	3 to 4
3.	High	5 to 7

RESULTS AND DISCUSSION :

1. Knowledge of tribal farmers about some selected improved farm practices of paddy and jowar crop.

The data presented in Table 1 reveals that, in case of paddy crop, majority of the tribal farmers had knowledge about improved seed and seed treatment; while majority of them had no knowledge about seedrate per hectare, use of chemical fertilizers, use of plant protection chemicals, protective irrigation and inter cropping.

With regards to jowar crop a large majority of the tribal farmers had knowledge about improved seed, seed treatment and seed rate per hectare, whereas a majority of them had no knowledge about use of chemical fertilizers, use of plant protection chemicals, protective irrigation and inter cropping.

Level of knowledge :

The data in respect of level of knowledge of tribal farmers (Table-2) depicted that in case of paddy growers a very large majority of the respondents (80.77 percent) had low to medium level of knowledge, whereas only 19.23 percent had high level of knowledge.

With regards to jowar growers a very large majority of them (81.32 percent) had low to medium level of knowledge, whereas only 18.68 percent had high level of knowledge.

1. Adoption of tribal farmers about some selected improved farm practices of paddy and jowar crop.

It can be seen from Table-1 that in case of paddy crop majority of the tribal farmers had adopted treated seed of improved varieties, while partial adoption was observed in case of seed rate per hectare and use of chemical fertilizers. Further, none of them have adopted plant protection chemicals, protective irrigation and inter cropping in paddy.

With regards to jowar crop a large majority of tribal farmers have adopted treated seed of

improved varieties and recommended seed rate per hectare. Partial adoption was observed in case of use of chemical fertilizers by a very large majority of tribal farmers. None of the had adopted plant protection chemicals, protective irrigation and inter cropping in jowar.

Level of Adoption :

The information about level of adoption of tribal farmers (Table-3) shows that majority of the respondents (57.70%) had low level of adoption, whereas 28.85% and 13.45% had medium and high level of adoption respectively.

In case of jowar growers majority of them (56.00%) had medium level of adoption, while 29.70% of them had low level of adoption and only 14.30% had high level of adoption.

Conclusion :

The major findings of the study implied that, a very large majority of the tribal farmers had low to medium level of knowledge and adoption in respect of improved practices of paddy and jowar.

It is, therefore, suggested that the extension agencies should take up intensive extension educational programmes comprising of village level trainings, regular field visits, conduct of result and method demonstrations, film shows, exhibitions etc. to minimize the technological gap, creating awareness and building confidence in the improved agricultural technology among the tribal farmers as they are at very low level of improved agricultural technologies about their major crops.

REFERENCES :

Pawar H.S. and Patil R.P., 1987. Adoption behaviour of the Tribal farmers from Surgana Taluka (Nashik district) in respect of paddy cultivtion. Tribal Research Bulletin, Maharashtra State, Pune. Vol. IX, No. II : 15-17.

A study of extent of Adoption of Selected improved agricultural practices by the tribal farmers of Dhule District. Research Review Report on Extension Education presented in Research Review Committee Meeing, Department of Extension Education, MPKV, Rahuri, year, 1999

Table 1.

Knowledge and Adoption of Tribal farmers about selected Improved Farm Practices.

Sr. No.	Selected Improved farm practices	Paddy (52)					Jowar (91)				
		Knowledge		Adoption			Knowledge		Adoption		
		Yes	No	Complete	Partial	No	Yes	No	Complete	Partial	No
1.	Improved seed	36 69.23	16 30.77	31 59.62	- -	21 40.38	87 95.60	04 4.40	87 95.60	- -	04 4.40
2.	Seed treatment	33 63.46	19 36.54	31 59.62	- -	21 40.38	87 95.60	04 4.40	87 95.60	- -	04 4.40
3.	Seed rate per hectare	20 38.46	32 61.54	15 28.85	37 71.15	- -	85 93.41	06 6.59	85 93.41	- -	06 6.59
4.	Chemical fertilizers	06 11.54	46 88.46	- -	46 88.46	06 11.54	10 10.09	81 89.01	- -	82 90.11	09 9.89
5.	Plant protection	08 15.38	44 84.62	- -	- -	52 100.00	23 25.27	74.73 60	- -	- -	91 100.00
6.	Protective irrigation	25 48.08	27 51.92	- -	- -	52 100.0 0	31 34.07	60 65.93	- -	- -	91 100.00
7.	Inter cropping	16 30.77	36 69.23	10 19.23	- -	42 80.77	25 27.47	66 72.53	12 13.19	- -	79 86.81

Table- 2

Level of knowledge

Sr.No.	Name of Crop	Level of knowledge		
		Low (Score upto 2)	Medium (3 to 4)	High (5 & above)
1.	Paddy (N=52)	25 (48.08)	17 (32.69)	10 (19.23)
2.	Jowar (N=91)	21 (23.08)	53 (58.24)	17 (18.68)

Table - 3

Level of Adoption

Sr.No.	Name of Crop	Level of knowledge		
		Low (Score upto 2)	Medium (3 to 4)	High (5 & above)
1.	Paddy (N=52)	30 (57.70)	15 (28.85)	07 (13.45)
2.	Jowar (N=91)	27 (29.70)	51 (56.00)	13 (14.30)

* * *

SOCIO-ECONOMIC STATUS OF TRIBALS IN SINGARI, RANCHI

* Ravikant Bhatnagar

The work for processing of date at the end of massive operations involved in India's population Census of 2001 is steadily gearing up. After Uttar Pradesh, Bihar is emerging as the second most populous State in India. By the available official figures, Bihar prior to formation of a new State of Jharkhand with 66,16,914 of Scheduled Tribe population was the third largest tribal populated State in the country with 7.67% of the total population being tribal. Ranchi emerged as the fourth largest tribal populated district in Bihar prior to Jharkhand's coming into existence. The other three highly populous districts Gumla, Lohardaga and Paschimi Singhbhumi had respectively 70.80%, 56.41% and 54.70% of the tribal population.

With a view to assess impact of various development-cum-welfare schemes in the tribal belts as well as to bring out the hiatus between the aimed development and the actual status of achievements in socio-economic condition of tribal, we conducted a sample survey in Singari village of Ranchi district.

The appraisal through such studies assumes much significance in view of the Planning Commission's recent decision to drastically cut down the number of centrally sponsored schemes in fields like Agriculture, Animal Husbandry and Education. The reduction of different schemes (from 41 to 5 in Agriculture, 24 to 12 in Animal Husbandry and 45 to 10 in higher and elementary Education) would be affected by

* Regional Director, Staff Selection Commission, New Delhi,

way convergence of similar schemes and weeding out of less important schemes. About 21 schemes shall transferred to the States and 36 programmes weeded out in the wake of the exercise to prune the Centrally Sponsored Schemes. Rural development and health, however, would not face the severe brunt.

We have studied imprints of micro-level development in tribal area of Singari brought about by various schemes/programmes.

METHODOLOGY

1. Choice of Sub-Division

District of Ranchi consisted of Ranchi Sadar and Khunti Sub-Divisions Ranchi Sadar Sub-Division was randomly selected.

2. Choice of Development Block

Kanke (131), Namkum (121), Ratu (91), Bero (114), Lapung (79), Chanho (67), Mandar (69), Burmuc (98), Selli (113), Angara (92) formed a list of all development blocks in Ranchi Sadar sub division with their corresponding number of villages as shown within brackets thereof, used to select one block for conducting the study.

The sizes of development blocks in terms of the number of villages vary from 67 to 131. Adopting median as a statistical measure of central tendency an average representative development block of Ranchi Sadar sub division was selected. Amongst 11 blocks with varying number of villages under Ranchi Sadar sub division, Angara was hence chosen for further study.

About Block Angara

Angara came into existence in December, 1959. The development block of Angara comprised of 92 number of villages. Out of 92 villages, about 4.3% had population up to 199,28.3% had population between 200 to 499 and another 10.9% had the population above 2000. A maximum number of villages (i.e. 56.5%) had population between 500 to 1999.

Block Angara surrounded by Namkum, Ormanjhi and Silli blocks had about 72 km. of pucca roads. About 30% of the total geographical area of 44,491.48 ha in Angara were cultivable with approximately 4% of the total area as irrigated land. The infrastructure facilities available in block included 6 big and 5 small markets, 11 post offices, 1 primary health centre, 2 additional health centres, 23 primary health sub centres, 3 veterinary sub centres, 118 Anganbari centres. There were 67 public distribution system shops in the block in addition to shops run by cooperative samitis called Angara LAMPS. The block had 18 middle level schools, 3 high schools, 4 private high schools and 53 primary schools. Angara had the scheduled tribe population alone more than that of the rest of other caste categories taken together. The literacy rate amongst males was 38% as against 10% only for females. The overall literacy rate statistics stood at 24.5% for the entire development block of Angara.

3. Choice of Village Singari

Angara comprised of 10 circles, called Halkas, and 20 panchayats. For the purpose of detailed village study, the choice fell on 'Tati' panchayat, which comprised of four villages namely, Singari, Sursu, Gutadih and Tati village itself. With an objective to conduct the study of an average tribal village as far as possible unaffected by urban overtones, Singari located 47 km north east of district headquarter of Ranchi was ultimately picked up. On account of its undulating topography and with Kutcha approach road, it took about 2 hours by car, to commute between the village and the district headquarters each side. The village apparently was away from the influence of urban life. this formed one of the guiding factors for selecting Singari for the study. The other important consideration leading to the choice of village Singari was its true representation

of an average village of Chota Nagpur area-predominantly tribal in nature. Whereas 54% of the block Angara's total population belonged to scheduled tribes, more than 97% of the population in this village belongs to Bedia Tribe. The village has 2.4% scheduled caste population - all Rajwaars. In view of the almost homogeneous composition of Singari's population with Bedia tribe dominating in number, a five percent sample of households, to be covered by way of canvassing structured questionnaire for detailed survey, was considered to be statistically reasonable. In fact 7% household families representing about 10% of the population of Singari were finally interviewed. The sample actually comprised of about 95% scheduled tribe and 5% scheduled caste households. Each household was treated as the unit of observation and data collection for the survey. The collection of information was confined only to the individual heads of the family- mostly male persons either father or husband. In the event of no male head of the family, the questionnaire was canvassed on the female either wife or mother.

The purpose of the village study at singari was the objective assessment of the socio economic conditions of the people as well as the impact of various self employment and wage employment programmes on the standard of living of the people there. The development programmes like IRDP, DWCRA, TRYSEM, JRY and EAS, being implemented in Singari in particular were considered/ Salient features like assets' information (livestock, land and others such as Radio/Bicycle), indebtedness, health and hygiene, literacy/education, availability of drinking water, impact of Indira Awaas Yojna, awareness of villagers towards family planning methods, availability of medical facilities, irrigation facilities and occupational profile etc. have been focussed in the study. Detailed questionnaires/

schedules were canvassed. The primary data collected during the course of the sample survey have been analyzed. The major collected during the course of the sample survey have been analyzed. The major findings, which emerged from the analysis of questionnaires, are delineated as under.

MAJOR FINDINGS

1. 28% persons were found to be illiterate which included 20% males and 36% females. There were 10% children below 3 years of age who had not been going to school. As contrasted with the overall literacy rate of block Angara, the village Singari has evinced good awareness towards importance of education amongst village folks. Amongst the literate in the households, 31% had acquired education up to class V. This category for the sake of classification was made to include also those who got literate through adult education programme. Whereas 14% of the population received education up to middle level, about 16% had studied beyond VIII and up to class XI. About 16% males received education up to class VIII and 27% of the males got educated beyond class VIII and up to class XI. The females had their corresponding performance percentage levels at 12% and 5% respectively in the areas of getting education from primary to middle and beyond middle up to class XI. On the whole, education has really made a significant impact in this village. The situation could be bettered by opening middle level and high schools in the village. There was only one government primary school in Singari, which forced the students to travel all the way up to Tati (about 3-4 kms.) for middle level school. In those areas where government schools can not come up in near future, at least privately managed but government aided schools must be encouraged. Such institutions do exist in many other States of the country.

2. Average family size within the households was found to be approximately 7, which appeared to be on the higher side. Where as only 5% of the households had number of the family members as more than 10, there were 9 to 10 members in the family in respect of 19% households. The number of households with family size ranging between 6 to 8 was 38% and the same percentage of households had the family size ranging up to 5. The higher family size on an average in the village Singari had necessitated an inquiry in to the aspect relating to awareness in the villagers about family planning and adoption of family planning measures by them. Whereas 95 percent households had indicated awareness about the family planning programmes, only 71 percent of them had been adopting the family planning measures.

3. Medicare facilities in the village for common ailments had been found to be unsatisfactory. People expressed very vehemently their views regarding inadequacies of the medical facilities for the villagers. Whereas one primary health sub centre existed at Tati (about 3-4 kms away) but the commonly required medicines were not properly available. For common illness the villagers largely depended upon private doctor and quacks. However, the villagers were found quite responsive to facilities like immunization.

4. There was good availability of drinking water for the villagers with hand pumps (popularly known as chapakals) available to households within a reach of 100 metres for as many as 95% households. For the remaining the facility was available at a distance of between 100 to 200 metres.

5. All the families interviewed had their own houses, though 47.6% houses were kuchcha, the remaining were pucca with brick construction. As regards the availability of other facilities pertaining to housing, no household had any bathroom,

latrine, smokeless chulha or any electricity.

6. 37.9% households were benefited under IRDP followed by 31% under Jawahar Rojgar Yojna. Under Indira Awaas Yojna about 20.7% households had been benefited. The percentage of beneficiaries under DWCRA scheme was as low as 6.9%. About 3.5% households had received assistance under TRYSEM in the form of getting sewing machine.

7. 47.6% of the households possessed milch animals. Each household had 2 draft animals on an average. Bihar had on an average one milch and one draught animal (see, page 50, "India Human Development Report", Oxford University Press). Evidently, singari's statistics show better performance level as compared to the State level figures.

8. About 57% households possessed a bicycle while about 14% had transistor.

9. On an average each household possessed 3 goats/sheep and more than 3 hens/chickens. Only 5% household had pigs in the village.

10. The household on an average had 1.9 acres of irrigated land and 2.5 acres of unirrigated land. About 5% of the households possessed purely irrigated land (that is, no unirrigated land), whereas the rest possessed both irrigated as well as unirrigated land. While 62% households had irrigated land ranging from more than 1 but up to 3 acres, about 52% household had their unirrigated land, which was more than 1 acre but up to 3 acres of area.

11. About 52% households were indebted out of which about 10% had taken loan for household's consumption needs while the rest were indebted on account of borrowing due to IRDP.

12. Mean income of poor for Bihar was Rs. 1587/- (see page 41, ibid). The average monthly income

in the sampled households was Rs.1303 only, which fell below poverty line. The following table provides an insight into the income generation of the villagers according to different sources.

Monthly average and source of income

Income range in Rs.	House-holds	Source "1"	Source "2"	Source "3"	Source "4"	Source "5"	Source "6"	Source "7"
< 500	-	N	N	N	N	N	N	N
> 500 but < 1000	19%	Y	N	N	N	N	Y	N
> 1000 but < 1500	57%	Y	Y	N	Y	Y	Y	N
> 1500 but < 2000	9.5%	Y	Y	N	Y	N	N	N
> 2000	14.5%	Y	Y	N	Y	Y	N	N
Total	100%	4Y 1N	3Y 2N	5N	4Y 1N	2Y 3N	2Y 3N	5N

We have used `1' for Agriculture, `2' for Agricultural labour, `3' for Dairy, `4' for Non farm labour, `5' for Self employment, `6' for Minor forestry and `7' for Others in the above table. Further, `Y' and `N' respectively are used to indicate whether or not the villagers have made use of any particular source of income generation. Dairy did not form any part of the source of income in the responses from sampled households despite the availability of milch animals implying thereby that the milk was not taken out for sale. Agriculture and Non farm labour have emerged as the main sources of income. Agricultural labour was the next major contributing source.

Thrust Areas

Milch cattle rearing work has not been undertaken by the villagers in an organized way and as a viable subsidiary source of income perhaps due to poor local breed. There existed a significant potential for development of animal husbandry in the area. The spectrum of Insurance scheme for the poor, Janashree Bima Yojna should be widened to help the poor people of Singari having income level below the poverty line.

In order to enthuse more awakening and understanding about the importance of education

in the village, the teacher-pupil ratio should be improved at the village level primary schools. In fact, to get primary and elementary education should be made a fundamental right. Govt. should bring about all necessary Constitutional amendment for it as soon as possible since it is such a noble cause that every one would wholeheartedly support the move.

The village was not well connected with the State highway (Ranchi-Purulia) and also with the district headquarters. Better connectivity of the remote area like Singari with other parts in its neighbourhood through good condition roads would act as a catalyst for rapid improvements in the standard of living the people of this place.

Because of undulating topography of the area, land-leveling work at a large scale emerged as one of the priority areas.

Some sort of Family Welfare Action Plan based on the National Population Policy 2000 must be prepared with socio-demographic goals like reduction in the drop-out rates at primary and elementary education level, universal immunization and reduction in mortality rate and increase in the per capita income of the people. Even UNDP in various Human Development Reports brought out by it since 1990 onwards has also considered life expectancy at birth, educational attainment and standard of living (reflected by indicator of real GDP per capita) for comparing the performance levels of different nations of the World.

The village needed an effective need-based action plan for improving overall socio-economic development of the area.

* * *

AGRICULTURAL DEVELOPMENT PROGRAMME KNOWLEDGE AND ATTITUDE OF TRIBAL FARMERS.

* R.S.Bhople & ** Rashmi D.Dixit

INTRODUCTION

Agricultural development of our country is dependents on the development of all sections of farming community. It may be small / big land holder, poor/rich, illiterate/educated or tribal/non tribal land holder. The non-tribals relatively have more exposure and contact with outside world. They welcome change and are modern in outlook. The tribals are traditional in nature and adhere to the system norms. They are exploited through land alienation, indebtedness, bounded labour, mal practices in exchange of agriculture goods and minor forest produce etc. To overcome this exploitation and give a helping hand to tribal farmers priority was given to agriculture in the developmental programmes. Efforts were made to introduce changes in traditional ways of agriculture with a view to increase production .and income of tribal farmers.

At national and state level various agricultural development schemes were implemented through a tribal sub plan. Under these schemes inputs, implements and financial assistance is provided to tribal farmers, for undertaking developments in agriculture. It is therefore, essential to know about the information sources of tribal farmers, awareness about agricultural development schemes and their provisions, and their attitude towards these schemes. To collect empirical evidences about these the present study was undertaken with following specific objectives.

*Associate Professor, ** Ex Post Graduate Student, Department of Extention Education, Dr.Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth, Akola 444 104

OBJECTIVES

1) To ascertain the sources of information of tribal farmers about agriculture development programme.

2) To study the awareness of tribal farmers about agriculture development schemes and their provisions.

3) To study the attitude of tribal farmers towards agriculture development programme.

MATERIAL AND METHODS

The study was confined to purposively selected Dharni Panchayat Samiti of Amravati district. The primitive tribes mainly reside in Satpura ranges of Melghat area. The tribals in this area are mostly Korku. They are mostly engaged in farming and collection of forest produce and are very poor. Their economy depends on agriculture and forest. The development of tribal agriculture depends on their exposure to various sources of information, knowledge about agricultural development programmes and their feelings about the same. The emphasis in the present study was therefore, placed on ascertaining the sources of information of tribal farmers, assessing their knwoledge about agriculture development schemes and attitude towards these schemes.

An exploratory research design of social research was used, 20 villages were selected purposively and 150 tribal farmers were selected by proportionate random sampling method as respondents for the study. They were interviewed personally with the help of structured interview schedule.

RESULTS AND DISCUSSION

1. Profile of tribal farmers

During the course of investigation it was noted that majority of the selected tribal farmers belonged to the category of small and marginal farmers having education upto primary school. Majority of them did not participate in any social organisation and were

found to be moderate to high in conservative outlook.

2. Sources of information

The sources of information used by the tribal farmers for obtaining information and thereafter benefits from Agricultural Development Schemes are presented in Table 1.

Table No.1

Sr. No.	Sources of information	Respondents	
		Frequency(n=150)	Percentage
	Inter personal sources		
1.	Neighbouring farmers	120	80.66
2.	Porgressive farmers	50	33.33
3.	Community leader/Mukhiya	95	63.33
4.	Sarpanch	110	73.33
5.	Gramsevak / Village Development Officer	76	50.57
6.	Talathi	91	60.66
7.	Extension Officer of Panchayat Samiti	99	66.00
8.	Tribal Development Officer	23	15.34
9.	Blcok Development Officer	42	28.00
	Mass Media Sources		
1.	Radio	0	0.00
2.	Television	0	0.00
3.	Newspaper	4	2.67

A critical look at Table 1 reveals that majority of the tribal farmers sought information and guidance about Agricultura Development Schemes implemented for them from neighbouring farmers (80.66%), Sarpanch (743.33%), extension officers of (66.0%), Panchayat Samiti, community leader or the Mukhiya (63.33%), Talathi (60.66%) and Gramsevak (50.57%). Few of them have interacted with progressive farmers (33.33%), Block Development Officer (28%) and Tribal Development Officer (15.34%) for getting information about Agricultural Development Schemes implemented for them. Amongst mass media sources only 2.67 per cent tribal farmers were found to be making use of

newspaper for seeking information about Agricultura Development Schemes. No tribal farmers has used television and radio for getting information about Agricultural Development Schemes. The findings indicate that the tribal farmers rely more on neighbouring farmers, community leaders, Sarpancha, village level extension workers and talathi about information and guidance about agriculture development programmes. These findings lend support to the observations of Bhoite and Barve (1984), and Kulkarni (1985) that Gramsevak, neghbours and local leaders were more useful sources of information to tribal farmers.

3. Knowledge about Agricultural Development Programme

The awareness of tribal farmers about various Agricultural Development Programmes was ascertained and the findings are depicted in Table 2.

Table No.2
Knowledge of tribal farmers about Agricultural Development Schemes

Sr. No.	Sources of information	Respondents	
		Frequency (n=150)	Percentage
1.	Integrated cereals development programme	90	60.66
2.	National oilseed production programme	99	66.00
3.	Special food grain production programme	121	80.66
4.	Scheme for financial help for lifting up Advisory farmers above Poverty Level	113	75.33
5.	Irrigation schemes	110	73.33

It is evident from table 2 that majority of the tribal farmers knew about schemes implemented for them like special food grain production programme (80.66%). Near about three fourth of them were also aware of available financial help for lifting up Adivasi farmers above poverty level (75.33%) and schemes for development of irrigation facilities on their farm (73.33%). As much

as 66 per cent and 60.66 percent tribal farmers also had knowledge about National Oil Seed Production Programme (60.00%) and Integrated Cereals Development Programme respectively. By and large the tribal farmers were found to be aware about special food grain production programme, schemes for financial help to purchase bullock carts, bullock pair, and fianncial help available to them for increasing agricultural production through creation of irrigation facilities, purchase of inputs and equipments. These findings are in conformity with the observations of Bhople et al (1998) that tribal farmers in Bhadrawati area of Chandrapur district were motsly aware about inpute supply, financial help for purchase of bullock cart and bullock pair and irrigation schemes.

4. Attitude towards Agricultural Development Programme

The attitude of tribal farmers towards Agricultural Development Programme was ascertained. It is evident from the data in Table 3 that majority of the tribal farmers (57.33%) expressed neutral feelings about Agricultural Development Programme. Only 18.67 per cent of them were favourably disposed towards Agricultural Development Programme. The tribal farmers in general had neutral feeling about Agricultural Development Programme implemented for development of tribal agricultural under tribals sub plan. Kulkarni and Bhusare (1990) however indicated that the tribal in general had favourable attitude towards Integrated Tribal Development Project under which all Agricultural Development Programmes were implemented. This has to be made use of for successful implemented of Agricultural Development Programme.

IMPLICATIONS

The tribal farmers were observed to be depending on sources locally available for information about Agriculture Development Programme. The use

of mass media sources was nil. It may be because of their illiteracy and non-availability of mass media. The mass media network has to be developed in tribal area. This has to be coupled with inter personal and informal communication network links for providing information about Agricultural Development Programme.

Table 3 :
Attitude of tribal farmers towards Agricultural Development Schemes

Sr. No.	Category	Respondents	
		Frequency (n=150)	Percentage
1.	Unfavourable	36	24.00
2.	Neutral	86	57.33
3.	Favourable	28	18.67

The tribal farmers happened to be aware about various schemes implemented under Agricultural Development Programme for their benefits but expressed neutral feeling about the same. It may be because of the procedural provisions resulting in dealy in making available the benefits. It is therefore suggested to simplify the procedure and provide the benefits available at a faster rate to develop a favourable attitude about the programme in the minds of tribal farmers about the programme.

REFERENCES

1) *Bhoite H.S. and N.K. Barve 1984, Adoption pattern of cultivation practices of tribal farmers. Maharashtra J.Extn.Educ., 2: 125-127*

2) *Bhople, R.S.; R.L.Patil, D.S.Sawasakde 1998. Awareness of tribal farmers about Agriculture Development Schemes,Maharashtra J.Extn.Edn., 17:240-243.*

3) *Karunasree, E. and R. Ratnakar 1997. Impact of ICDS scheme on tribal women and children of Khamam district of A.P., J.Resh.ANGRAU, 25(1) : 86-89.*

4) *Kulkarni, R.R. and M.D. Bhusare 1990. Agricultural Technology and consequent socio-economic changes among tribals. Tribal Resh. Bull., 12(1) : 14-16.*

* * *

KNOWLEDGE OF DAIS ABOUT MOTHER AND CHILD HEALTH PROGRAMME

Deepali Dhawan* L.S.Bareth, B.M. Sharma*****

INTRODUCTION

The real challenge for the Dais lies in pleasant persuasion to rural women by communicating useful research findings of practical utility in a manner that they understand, accept and adopt them to attain the Mother and Child Health activity. How best the Dais perform their job depends largely upon the interest they take in acquiring the knowledge during the training related to MCH programme. The adoption of the safe delivery and healthy baby practices will be eventually high when training is organized effectively which intern lower the infant death during handling the delivery cases and keep the infants healthy.

Success of MCH programme can be expressed as the incorporation of sound knowledge of healthy baby and delivery practices into daily practice. The success in motivating rural women to accept new practices depends to a great extent on proper training and its careful manipulation in disseminating the information. To know the impact of training on Dais, the present study was undertaken with the following objectives.

1) To find out gain in knowledge of Dai respondents regarding Mother and Child Health Programme

* Asstt. Professor (Ext.Edu.), College of Home Science, Rajasthan Agricultural University, Bikaner, 334006

** Asstt. Director, Academic Staff College, Rajasthan Agricultural University, Bikaner 334006.

*** Ex-Director, Extension Education and Ex-Professor, Extension Education, SKN College of Agriculture, Jobner.

2) To study the association between knowledge Dai respondents and their personal attributes.

METHODOLOGY

The Medical and Health Department of Rajasthan has been geographically divided in seven zones. Out of seven zones, three zones were selected randomly. One district from each zone was again selected randomly. Thus, the districts so selected as per zones were Jodhapur, Nagpur and Bikaner from zone Jodhpur, Ajmer and Bikaner respectively. Three Dai training centres from each district were randomly identified and 25 Dais from each centre were randomly included by making a sum of 225 respondents. Data were collected from Dai respondents through personal interview technique. The structured questionnaire was developed in the light of objectives and tested from reliability and validity point of view.

RESULTS AND DISCUSSION

Knowledge as a body of understood information possessed by an individual, is one of the important components of adoption behaviour. Therefore, in order to increase the level of adoption, Dais must be made aware of latest knowledge about the hygienic and safe delivery practices. Hence, knowledge of the sampled respondents was measured with the knowledge of test specially prepared for the study.

With a view to have an insight into the indepth knowledge of the Dai respondents regarding Mother and Child Health programme, 10 important practices were identified and knowledge of the respondents were judged in light of these. The findings are presented in table 1.

Table No. 1

Mean Percent Scores of Dai Respondents Showing Gain in Knowledge in Difference Components of Dai Training (MPS).

Sr. No.	Components	Pre-Test	Post-Test	Gain in know-ledge
1.	Symptoms of pregency physiological changes and problems during pregnancy	14.00	26.75	12.75
2.	Medical Check-up and vaccintion of pregnant women	12.00	24.00	12.00
3.	Diet of pregnant woman	7.00	21.75	14.75
4.	Symptoms of risky pregnancy	8.50	22.00	13.50
5.	Signs and symptoms of abortion	11.50	25.75	14.25
6.	Circumstances preparations and equipment needed during delivery	11.50	24.25	12.75
7.	Complications during pregnancy	6.75	22.25	15.50
8.	Care of new born and immunization	11.75	25.75	14.00
9.	Knowledge about colostrums and breast feeding	7.75	24.75	17.00
10.	Family planning	10.25	26.00	15.75

Pre and post test method was used in order to find out the gain in knowledge of the participants as a result of their exposure to the Dai training programme. The pre-test score clearly indicates that the knowledge of participants was very poor before the organizations of the training in different components as their mean percent pre-test scores were ranged from 6.75 to 14 percent only. After the organization of training, an improvement in the knowledge of participants was observed as shown in the Table No. 1 where the post-test scores ranged from 21.75 to 26.75 percent.

Table No. 2

Over All Gain in Knowledge of Dai Respondents

Sr.No	Items	Mean Scores	Range	't' value
1.	Pre-test scores	10.35	4 to 20	3.598**
2.	Post test scores	24.32	18 to 34	
3.	Gain in Knowledge	13.97	10 to 18	

** = Highly significant

As evident from Table No. 2 't' value calculated for pre-test and post-test scores was found to be 3.598 which is significant at 0.01 percent level indicating that there was highly significant gain in the knowledge after the training.

The initial knowledge of the participants was very poor as their mean pre-test score was only 10.35 percent. The score range of pre-test was from 4 to 20 percent. Significant improvement in knowledge of Dai respondents was found as a result of their participation in the training as the pre-test scores increased from 10.35 to 24.32 percent with the over all gain in knowledge of 13.97 percent. The score range of post-test was found 18 to 34 percent.

Effort were also made to see the association if any between the extent of knowledge of Dai respondents with their personal attributes i.e. age, education, socio-economic status and caste. The data pertaining to these all presented in table 3.

Table No. 3

Association of the Selected Independent Variables with Knowledge of Dai Respondents towards Mother and Child Health Programme.

Sr.No.	Variables	Correlation Coefficient
1.	Age	0.738*
2	Caste	0.031**
3.	Education	0.17**
4.	Socio economic status	0.37

** = Significant at 0.01 level of probability

* = Significant at 0.05 level of probability

The correlation between age and level of knowledge was found highly significant. This reveals that the increase in the age of respondents had a positive impact on the level of knowledge towards Mother and Child Health programme. The result seems to be quite natural in the light of the fact that in the Dai profession, with the increase in age, the knowledge increases with experience. So the increase in experience of handling delivery cases the knowledge regarding safe delivery, mother and child care also increases. With increase in age, Dais naturally handle more number of delivery cases thus, their knowledge is bound to increase with age. A contrary result was found by Kumari, (1999) who observed that the association between age and knowledge was non significant at 0.05 percent level.

The correlation coefficient between level of knowledge of Dais towards Mother and Child Health Programme and caste was observed highly significant. A critical examination of the data presented in Table No. 3 revealed that level of education was highly significant with the knowledge of respondents towards Mother and Child Health programme. It illustrates that level of education had an impact on the knowledge of respondents towards Mother and Child Health programme.

Further, it has been observed that socio-economic status was also positively and significantly related with knowledge of respondents towards Mother and Child Health programme. It means, socio-economic status (e.g. having T.V. and Radio etc.) influence the knowledge of respondents towards Mother and Child Health programme positively as they perceive more exposure of the subject. This indicates that the higher the socio-economic status the more will be the knowledge of members.

CONCLUSION

Knowledge level of Dais in the pre test was ranged from 6.75 to 14 MPS. Whereas, in post test, score ranged from 21.75 to 26.75 MPS. The knowledge gain was maximum in the statement"knowledge about colostrum and breast feeding" i.e. 17.00 MPS. Fairly good knowledge was gained for statement "Family planning" and "complications during pregnancy". The lowest gain in knowledge was observed for "medical checkup and vaccination of pregnant women". There was significant difference in gain in knowledge between pre and post test scores. All the four personal attributes i.e. age, education, caste and socio-economic status of Dais were significantly associated with knowledge of Dai respondents towards Mother and Child Health programme.

REFERENCES

Choudhury, N.N. (1995) *"Maternal and child health care in Indian - an unmet challenge", Journal of the Indian Medical Association, 93 (2) : 49-52.*

Golding, A.M. (1996) *"Progress in health ?" Public Health, 110(6) : 321-322*

Khan, M.E. (1991) *"Experience of NGOs and the organized sector in family planning : selected observations" The demographic challenge, 216-243.*

Kumari, V (1999) *"To assess the knowledge, attitude and practices related to family planning and contraceptives among the urbal slums women of Jaipur city". M.Sc. (Home Science) Thesis (unpublished), University of Rajasthan, Jaipur*

Rani, R. (1993) *"Safe motherhood programme", Nursing Journal of India, 84 (10) : 231-233.*

* * *

PROBLEMS OF TRIBAL FARMERS IN OBTAINING AND UTILIZING BENEFITS OF AGRICULTURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT SCHEMES

Gaikwad V.J.* and Dhane V.P. **

INTRODUCTION

India is the country of different castes, creeds and religions. A large number of tribal communities i.e. Adivasis are found in India. The total population of the tribal in India was 6.78 crore (according to 1991 census), accounting to about 8.01 percent of total population. The total tribal population of the State of Maharashtra was 73.18 lakhs (1991 census) accounting to about 9.27 percent of the total population of the state. A number of tribals like Bhils, Mahadeo Koli, Kokana, Thakar, Warli, Katkari, Korku, Pardhi etc. are found in Maharashtra.

Tribals mostly depends upon food gathering, hunting and agriculture for their livelihood. However, their agriculture is mostly traditional resulting in poor crop yields and subsequent low income. The tribals thereby mostly are found to remain in a state abject poverty.

For the upliftment of the tribals, the Government of India and Maharashtra have started a number of Agriculture Development Programmes and Schemes, viz., Special Class Project, Tribal Sub Plan, Other than Tribal Sub Plan and Modified Area Development Approach. A number of agricultural benefits are given to the tribal farmers under these schemes.

* Postgraduate Student, College of Agriculture, Pune 5
** Professor of Agricultural Extension College of Agriculture, Pune 5

The Ambegaon block in the northern region of Pune district has a sizeable proportion (20.91 percent) of tribal population. The Agricultural Tribal Development Schemes have been implemented in the said block since 1987-88. A large number of tribal farmers have benefited from the said schemes in the Ambegaon block. However, tribal beneficiaries are likely to face a number of constraints in obtaining and utilizing the benefits from the different Agricultural Tribal Development Schemes. The study was therefore, conducted with the following objective.

OBJECTIVE

To study the problems faced by the tribal farmers in obtaining and utilizing the benefits of Agricultural Tribal Development Schemes.

METHODOLOGY

The present study was conducted in Ambegaon block of Pune district. The block comprises of 136 villages and is predominantly a tribal area. Agricultural Tribal Development Schemes are in operation in 58 villages of the block and are divided into ten sub blocks. One village from each sub-block was randomly selected for the purpose of study. A list of 615 beneficiaries from the selected villages was obtained, of which 154 tribal farmer beneficiaries were selected by x/4 method. The data was collected from 150 beneficiaries with the help of specially designed interview schedule. Relevant statements were formulated about the different problems faced by the tribal farmer beneficiaries under different Agricultural Tribal Development Schemes, during obtaining and utilizing the benefits and accordingly simple percentage was worked out to know the extent of the problems faced by the tribal farmer beneficiaries.

FINDINGS

1) Problems faced by the tribal farmer beneficiaries in availing and utilizing the benefits of Tribal

Development Schemes in agriculture:

The data pertaining to the problems faced by the farmers is presented in Table 1.

Table 1
Problems faced by tribal farmer beneficiaries in availing and utilizing the benefits

Sr No	Particulars of the problems	Number	Percent (n=150)
A)	**Knowledge Problems**		
1.	Lack of knowledge about various schemes	60	40.00
2.	Lack of knowledge about the documentary requirements for approval of benefits under the various schemes.	82	54.66
3.	Lack of knowledge about filling of application	132	88.00
B)	**Problems during fulfilling of documentary requirement**		
1.	Excess of documentary requirement	83	55.33
2.	Obtaining the various documents was painstaking.	32	21.33
3.	Obtaining the various documents was time consuming.	97	64.66
C)	**During deriving the benefits**		
1.	Constant follow-off was required	22	14.66
2.	Requirement of excess time for approval of schemes and subsequent benefits.	122	81.33
3.	Official harassment during approval of schemes.	9	6.00
4.	Adequate guidance was not available	21	14.00
D)	**During disbursement of benefits**		
1.	Delay in disbursement of benefits after actual approval of schemes	38	25.33
2.	Loans sanctioned were not obtained at single time.	75	50.00
3.	Benefits derived were not as required	5	3.33
E)	**problems during utilizing**		
1.	Lack of scientific knowledge regarding use of inputs.	68	45.33
2.	Lack of proper guidance regarding the use of inputs.	32	21.33
3.	Lack of technical know how regarding the use of plant protection appliances and implements obtained through the schemes.	144	96.00
4.	Inadequate labour availability during adoption of schemes	28	18.66
5.	Interruption in work due to lack of capital at crucial time.	93	62.00

The result of the study indicate that a majority of the farmers opined that they faced problems viz., lack of knowledge about filling of application forms (88.00%), excess time for approval of schemes and subsequent benefits (81.83%) and lack of technical knowledge regarding the use of plant protection appliances and implements obtained through the schemes (96.00%). About two third of the tribal beneficiaries faced problems like time consuming business of obtaining necessary documents for the application forms (64.66%) and interruption in work due to lack of capital (62.00%), while about half of the tribal farmers found problems like lack of knowledge about the documents requirements for filling of application form (54.66%), excess of documentary requirement (55.33%), unavailability of sanctioned loan at one time (50.00%) and lack of scientific knowledge regarding use of inputs (45.33%). A very meager proportions of the tribal farmers expressed problems like official harassment during approval of schemes (6.00%), and receipt of unnecessary benefits through the schemes (3.33%).

CONCLUSION AND IMPLICATION

The results of the study indicate that the tribal farmers face a number of problems regarding knowledge of schemes and documentary requirements, ful-filling of documentary requirements for the approval of the said schemes, and during deriving and utilizing the benefits of the various schemes. It can therefore be amplified that the concerned authorities from Pinched Samiti should make the tribal farmers aware about the various agricultural schemes. They should also provide guidance to the farmers regarding proper utilization of the benefit received through the various schemes. It is also suggested that the documentary requirements for filling the forms for approval of schemes be kept to

the bare minimum so as to facilitate the farmers in availing the benefits of the schemes.

REFERENCES

1) Sinha, H.S. and Rajan, R. 1981. "An analysis of tribal loans in repayment of loans." Indian Journal of Extension Education. 17 (3-4) : 54-65.

2) Rao, E.N. and Gririjashankar, K. 1986. "Tribals are they better off ?" Kurukshetra, 34 (4) : 30-32.

* * *

गोंड आदिवासींची सांस्कृतिक, शैक्षणिक प्रगती : एक आढावा

* श्री. आर.डी.खरोसेकर

मागील अंकापासून म्हणजेच मार्च २००१ च्या अंकापासून संस्था महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी जमातींची थोडक्यात माहिती देत आहे. मागील अंकात ''भिल्ल'' या अनुसूचित जमातीची माहिती प्रकाशित करण्यात आली होती. या अंकात गडचिरोली, चंद्रपूर, नागपूर इ. ठिकाणी असलेल्या ''गोंड'' या आदिवासी जमातीची माहिती देण्यात येत आहे. तसेच ठाकर जमातीची दुसऱ्या एका लेखात अशाच प्रकारची माहिती देण्यात येत आहे.

लोकसंख्येच्या दृष्टीने महाराष्ट्रातील दुसरी मोठी आणि महत्वाची जमात म्हणजे ''गोंड'' ही होय. या जमातीचे लोक फक्त महाराष्ट्रातच आहेत असे नाही, तर आंध्र प्रदेश, मध्यप्रदेश, ओरिसा या राज्यात या जमातीची लोकसंख्या महाराष्ट्रापेक्षा अधिक आहे. या चारही प्रातांतील ज्या भागात गोंड जमातीची वस्ती होती त्यासलग प्रदेशाला पूर्वी ''गोंडवन'' असे संबोधले जाई. महाराष्ट्रात गोंडांची वस्ती प्रामुख्याने विदर्भातील चंद्रपूर, अमरावती, यवतमाळ, भंडारा, नागपूर या जिल्हयांतून आहे आणि मराठवाडयातील औरंगाबाद, परभणी व नांदेड या जिल्हयांत तुरळक प्रमाणात ही जमात आढळून येते. प्रामुख्याने महाराष्ट्रात गोंडांची एकूण लोकसंख्या सन १९९८ च्या बेंच मार्क सर्वेक्षणानुसार ९२,७९६ इतकी आदिवासी उपयोजना भागात आढळून येते.

मध्ययुगीन काळांत गोंड संपूर्ण मध्यभारतावर अधिपत्य करणारे प्रमुख राज्यकर्ते होते. ही जमात द्रविड परिवारातील मुख्य जमात समजली जाते. ''गोंड'' या शब्दाची व्युत्पत्ती काहींशी संधिग्ध आहे. हिंदू व मुस्लीम धर्माच्या लोकांनी या जमातीस ''कोईतूर'' किंवा ''कोई'' असे नांव दिले असावे. ''गोंड'' म्हणजे ''खोंड'' जनजातीपैंकी एक जमात असावी असाही एक मतप्रवाह आहे. तर तेलगू लोक ''खोंड''

*आयुक्त, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १

या शब्दाचा उच्चार ''गोंड'' असा करत. त्यावरूनच पुढे ''गोंड'' असे नांव रूढ झाले असावे असे वाटते. याशिवाय गोंड लोक तामिळ, कानडी, तेलगू हया द्रविडी भाषा परिवारातीलच भाषा बोलत असल्यामुळे ते दक्षिणेकडून मध्यप्रदेश व इतरत्र आले असावेत. भाषेच्या अपभ्रंशामुळे त्यांना ''खोंड'' ऐवजी ''गोंड'' असे संबोधण्यात येऊ लागले असावे असाही एक मतप्रवाह आहे. सर जॉर्ज ग्रिअरसन या भाषातज्ञाच्या मते गोंडबोली तेलगूपेक्षा तामिळ व कानडी भाषेशी जास्त मिळतीजुळती अशी आहे.

गोंडांच्या एकंदर चाळीस उपजाती आहेत. त्यापैंकी महाराष्ट्रात पंधरा जमाती आहेत. त्यात प्रामुख्याने राजगोंड, राजपूतगोंड, माडिया, गैता, धुरवा, गोंडगोवारी इ. चा उल्लेख करता येतो. गोंडांनी स्वतंत्र राज्ये स्थापन केली. त्या राजसत्तेस मराठयांची सत्ता प्रस्थापित होईपर्यंत धक्का पोहचला नव्हता. नंतर मात्र मराठ्यांच्यात व मुस्लीमांच्यात जसजशया लढाया झाल्या तसतशी यांची राजसत्ता हळूहळू लोप पावू लागली. याच दरम्यान काही हिंदू धर्मात तर कांही इस्लाम धर्मात गोंडांचे धर्मातर झालेले दिसून येते. गोंडांचा इतर जमातींशी संबंध आल्याने त्यांच्यात नविन उपजमाती तयार झाल्या. त्यापैंकी खाती आगारिया, सोलादा व कोयला या जमाती गोंड खेडयातच राहतात. काही राज्यकर्त्या गोंड कुटुंबांची राजपूतांशीही सोयरिक झालेली आहे. राजपूतांनीच प्रथम गोंडांना हिंदू धर्मात घेऊन त्यांच्यांशी रोटीबेटी व्यवहार सुरू केलेला इतिहासावरून दिसून येतो. यासंबंधांतून निर्माण झालेली प्रजा स्वत:ला राजपूत किंवा राजगोंड असे म्हणू लागली असावी. या राजगोंडांनी १३ ते १७ या शतकात मध्यप्रदेशात अनेक राज्ये स्थापिली व परचक्र ज्या ज्या वेळी आले त्या त्या वेळी या गोंड राज्यांनी राजपूतांना मदतच केलेली आहे. ''राजगोंड'' ही जमात पूर्वीच्या राजे लोकांची वंशज म्हणून त्यामुळे ओळखली जाऊ लागली. धूरगोंड ही राजगोंडापेक्षा कमी दर्जाची जमात आहे आणि परधान ही पोटजमात पूर्वीच्या गोंडराजांच्या प्रधान असणाऱ्या गटाची वंशज असावी.

गोंड लोक प्रामुख्याने शेतीवर उपजिविका चालवतात. चंद्रपूरमध्ये प्रामुख्याने मुख्यपीक हे भाताचे आहे तर यवतमाळ जिल्हयातील गोंडलोक ज्वारीचे पीक काढतात. याशिवाय उडीद, मूग , तूर, वालपापडी,

लालभोपळा, अंबाडी, वांगी अशी विविध प्रकारची कडधान्ये व भाजीपाला यांची पिके काढतात. गोंडांचे एक धान्याच्या बाबतीत मुख्य वैशिष्टय म्हणजे ते "पडुंम" झाल्याशिवाय कापणीच करत नाहीत. शेतीशिवाय कांही गोंड गायी-म्हशी, शेळया, कोंबडया पाळतात. सणावारी कोंबडीचा देवासमोर बळी देण्यासाठीसुध्दा ते वापर करतात. तसेच गाई म्हशीचे दूध काढीत नाहीत. गाईला ते देवता मानतात. याशिवाय मासेमारी, शिकार करणे, जंगलात जाऊन डिंक, मध, कंद, झाडांच्या साली गोळा करतात. वर्षातून एकदा ते सार्वजनिक शिकारीस जातात व मिळालेल्या शिकारीचे गांव जेवण घालतात. शेतीसाठी गाई म्हशींचाही वापर करताना दिसून येतो. गोंडांच्या खेडयातील स्वच्छता वाखाणण्यासारखी असते. त्यांची खेडी स्वयंपूर्ण असतात. जनावरांसाठी स्वतंत्र झोपडया बांधतात. गोंडांची घरे ही बांबूपासून बनविलेली असतात. त्यांच्या भिंती हया बांबूच्याच असतात तर छप्पर गवताचे असते. झोपडीतील एक भाग स्वयंपाकघर म्हणून वापरतात व उर्वरित भागाचे ते चटया वापरून विभाजन करून वेगवेगळया कामासाठी वापरतात. धान्याच्या कणग्या स्वयंपाकघराच्या आतील बाजूस असतात. या कणग्या बांबूने विणलेल्या असतात किंवा जाड दोराच्या असतात. इतर पदार्थ साठविण्यासाठी मडक्यांचा वापर करतात. तवा देखिल मातीचाच असतो. कडू भोपळ्यापासून चमचे, डावा, उलथणी बनवून त्याचा दैनंदिन वापरासाठी उपयोग करतात.

गोंडाचा मुख्य पेहराव म्हणजे पुरुष फक्त कमरेभोवती सुती कपडा गुंडाळतात. तर डोक्याला विविध पक्षांच्या पिसांनी तयार केलेली टोपी घातात. गळयात विविध प्रकारच्या मण्यांच्या माळा घालतात. तर स्त्रिया गुडघ्यापर्यंत साडीवजा वस्त्र गुंडाळतात व पदराने उरोभाग झाकतात. दारिद्र्यामुळे पुरेसे अन्न व वस्त्र नसल्याने हिवाळयात हे लोक शेकोटीभोवती झोपतात. त्यामुळे भाजण्याचे अपघात बरेच होतात.

गोंड स्त्रियांना केशभूषेची विशेष आवड असल्याचे दिसून येते. या स्त्रिया डोक्यात विविध आकाराच्या व रंगाच्या एकापेक्षा जास्त लाकडी फण्या खोचतात. तसेच गळयात रंगबिरंगी मण्यांच्या माळा घालतात. पायात चांदीचे पैंजण किंवा ॲल्युमिनियमचे पैंजण व जोडवी घालतात. तर हातात चांदीच्या बांगडया,

गोठ, वाकीसारखे दागिने घालतात. हे दागदागिने साधे असले तरी आकर्षक असतात. याशिवाय गळयात पुतळयांच्या व रूपयांच्या माळा तसेच चांदीचे लॉकेट्स घालतात. कानात कर्णफुले तर बोटात विविध आकाराच्या व प्रकाराच्या अंगठया घालतात. याशिवाय स्त्रियांची आणखी एक हौस म्हणजे सर्व शरीरभर त्या गोंदवून घेतात. यात धार्मिकता असते. गोंदवल्याशिवाय गोंड स्त्रिया मरण पावल्या तर त्या परलोकात जातात असा त्यांचा समज आहे. गोंड विविध प्रकारच्या कलाकुसरीच्या वस्तू बनवितात व त्या ते आपल्या दैनंदिन जीवनात वापरात आणतात. उदा. तंबाखूच्या डब्या. हया डब्या विविध आकार देऊन लाकडाच्या बनविलेल्या असतात. हा एक उत्तम कलाकुसरीचा नमुना आहे.

गोंडांच्यात प्रत्येक पोटजमातीत निरनिराळी गोत्रे आहेत व त्या प्रत्येक गोत्रास एक निराळे नांव असते. ते त्या गोत्रातील सर्व माणसांस सारखेच लागू असते. निरनिराळया गोत्रात निरनिराळया देवांच्या पूजा असतात. (१) चार देवांची पूजा करणारे, (२) पांच देवांची पूजा करणारे, (३) सहा देवांची पूजा करणारे, (४) सात देवांची पूजा करणारे अशी गोत्रे असून एक गोत्र आल्यास त्या स्त्री-पुरूषांचा विवाह केला जात नाही. राक्षस पध्दतीने विवाह करण्याची प्रथा रूढ आहे. गोंडांचे विवाह हिंदू विवाह पध्दतीनुसार होतात. त्यांच्यात लग्नाला पुरोहित असतो. गोंड जमातीत मुलाकडून मुलीला वधूमूल्य दिलेजाते. लग्न ठरल्यानंतर सर्वांना जेवण व दारू दिली जाते. सर्व आदिवासी जमातींमध्ये आनंद अथवा दुःखाच्या प्रसंगी दारूचा विशेषत्वाने उपयोग केलेला आढळून येतो. मूल जन्माला आल्यानंतर व माणूस मेल्यावर दारू दिली जातेच असे आढळून आले आहे. गोंड जमातीत विधवा विवाह संमत आहे. तसेच पळून जाऊन गांधर्व पध्दतीनेसुध्दा विवाह केला जातो. विवाह ठरविण्यासाठी ''गोटूल'' चा उपयोग केला जातो. गोटूलात तरूण-तरूणी एकत्र येतात. तेथे एकत्र राहून आपला जीवनसाथी निवडतात व नंतर लग्नविधी केले जातात. त्यांच्यात बहुपत्नी विवाह संमत आहे. सर्व विवाह वराच्या घरी केले जातात. घटस्फोट मान्य केला जातो. घटस्फोटासाठी जातपंचायत बोलाविली जाते. दोन्ही बाजूचे म्हणणे ऐकून घेऊन समेट घडला नाही तर ठराविक वधूमूल्य देऊन घटस्फोट दिला जातो. विवाहबाहय संबंधास मान्यता दिली जात नाही.

गोंड जमातीत इतर जमातींसारखे वेगवेगळे सण साजरे केले जातात. मातादेवीची यात्रा, संजरीबिद्री देवाचा उत्सव, वाघदेवाची पूजा, शिमग्याचा सण साजरे करतात. गोंड राज्यकर्ती जमात असल्याने दसऱ्याचा सणही साजरा केला जातो. त्यादिवशी मुखियास किंवा राजास भेटण्याची प्रथा आहे. इतर अनेक जमातींप्रमाणेच गोंडांच्यात सुध्दा "होळी" सण मोठया धुमधडाक्यात साजरा केला जातो. आदिवासींच्या जीवनात अत्यंत महत्वाचा सण मानला जातो. याचे मुख्य कारण म्हणजे एकतर जंगलाचा व त्यांचा असलेला अतूट संबंध व शेतीची, पिकपाण्याची सर्व कामे पूर्ण झालेली असतात. नवीन धान्य घरात आल्याने मनाला व शरीराला आवश्यक असणारा विरंगुळा हा एक महत्वाचा हेतू असतो. तो म्हणजे एकत्र येऊन नृत्य करण्याचा. होळीच्या सणात सर्व गोंड एकत्र येऊन रात्रीपासून नृत्यास सुरवात करतात. तेपहाट होता होता त्यांचे नृत्य थांबते. यावेळी विविध प्रकारची लोकगीते म्हटली जातात. यात प्रामुख्याने रेलॉ रेलॉ गीत माडिया गोंड जमातीत म्हटले जाते. आदिवासींच्या जीवनात नृत्य व गीताला महत्वाचे स्थान आहे. सर्व प्रकारच्या कार्यक्रमात त्यांच्याकडून वेगवेगळया पध्दतीची गाणी म्हटली जातात.

गोंड जमातीत माणूस मेल्यानंतर त्यास पुरतात. श्वापदांनी प्रेत उकरू नये म्हणून दगडांचा ढीग रचतात. कांही गोंड उपजमातीत दहनही केले जाते.

अंधश्रध्दा हा प्रत्येक आदिवासी जमातीत दिसून येणारा एक भाग आहे. गोंडांच्यातही तो आहे. मूल आजारी पडले तरी ते डॉक्टरकडे न जाता भगताला बोलावितील किंवा त्याच्याकडे त्या मुलाला घेऊन जातील तो सांगेल ते अघोरी उपचार करतील. त्यामुळे या भागात लहान मुलांचे मृत्यूचे प्रमाण अधिक आहे. तसेच औषधपाण्यासाठी आवश्यक असणारा पैसा व असे उपचार करून घेण्यास लागणारी मानसिकता त्यांच्याकडे नसते. तरी आता हळू हळू त्यांच्यात सुधारणा घडून येताना दिसते.

जागतिक आरोग्य संघटनेमार्फत (WHO) प्रत्येक पाडयाला / गांवाला हेल्थवर्कर व दायी यांची नेमणूक केली असून प्रथमोपचार कसा करावा हयाबाबत प्रशिक्षण देण्यात आले असून हे प्रशिक्षण नागपूर कुटुंब केंद्राचे प्राचार्य, जिल्हा आरोग्य अधिकारी व त्यांचे सहकारी यांच्या सहकार्याने भामरागड येथे दोन ते तीन

वेळा १९९९ - २०००, २०००-२००१ व २००१-२००२ या वर्षात वर्षातून दोनवेळा प्रशिक्षण देण्यात आले. ट्रेनिंगमध्ये मुख्यत्वे गोंड जमातीतील आदिवासींना आरोग्यसंबंधीच्या अडीअडचणी यांच्यावर चर्चा घेऊन अतिदुर्गम भागातील गंभीर पेशंटना दवाखान्यापर्यंत पोहोचविण्यासाठी व गंभीर पेशंटना तातडीने उपचार करण्यासाठी केंद्र सरकारकडे महाराष्ट्र शासनाने योजना सादर केली आहे. या भागातील हेल्थ वर्करांना (आरोग्यसेवकांना) दुर्गम भागात फिरण्यासाठी सायकली व प्रथमोपचार साहित्य पुरविण्यात आले आहे तर दाईंना प्रथमोपचार करण्यासाठी प्रथमोपचार संच पुरविण्यात आले आहेत. महाराष्ट्र शासनाने प्रथमोपचार पध्दतीची माहिती पटवून देण्यासाठी दुर्गम भागांत जाऊन दाईंच्या नेमणूका केल्या आहेत. यात आदिवासी महिलांच्या व बालकांच्या आरोग्यासंबंधीने येणाऱ्या अडचणींबाबत मार्गदर्शन करून त्यांच्या राहणीमानात सुधारणा घडवून आणणे हा यामागचा मुख्य उद्देश आहे. तक्ता क्रमांक १ वर आरोग्यासंबंधीने जमातीनिहाय आकडेवारी देण्यात आलेली आहे. या तक्यात या संस्थेने १९९६-९७ मध्ये घेतलेल्या बेंच मार्क सर्वेक्षणांतर्गत गोंड व त्याच्या उपजमातींनी वैद्यकीय सेवेचा लाभ घेतलेल्या कुटुंबांचे वर्गीकरण केलेले दर्शविण्यात आलेले आहे. ते पुढीलप्रमाणे :

तक्ता-१

एकूण कुटुंबे	हॉस्पिटल सुविधा घेणाऱ्यांची कुटुंबसंख्या		
९७७९७	९१८६१		
	वैद्‌	भगत	इतर
	५२७९	९१९९	४७५०६

वरील तक्त्याचे अवलोकन केले असता सदर जमातीचे लोक वैद्यकीय सेवेचा मोठया प्रमाणात लाभ घेताना दिसून येतो. वैद्‌ व भगत या पारंपारिक वैद्यकीय उपचार घेणाऱ्यांची संख्या हळूहळू परंतु निश्चितपणे कमी होताना दिसून येत आहे. गोंड व त्याच्या उपजातीतील कुटुंबांनी वेगवेगळया कारणास्तव उपचार घेतलेल्या कुटुंबांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे आहे.

तक्ता-२

एकूण कुटुंबे	आजारपण एकूण	लसीकरण	प्रसुतीपूर्व औषधोपचार	प्रसुती	कुटुंबकल्याण	वैद्यकीयसल्ला
९२७९६ १००%	८९१८९ ९६%	३१२६३ ३३%	१६१९७ १७%	१२७०१ १३%	१७९२३ १९%	७१०८२ ७६%

वरील आकडेवारीचे अवलोकन केले असता गोंड व त्यांच्या उपजातीतील कुटुंबे वेगवेगळया कारणास्तव शासकीय सुविधा असलेल्या प्राथमिक आरोग्य केंद्र, शासकीय दवाखाने इ. सुविधांचे लाभ घेताना दिसून येत आहेत. तथापि वरील आकडेवारीवरून प्रसुतीपूर्व औषधोपचार व कुटुंबकल्याण इ. कारणास्तव उपचार घेणाऱ्या कुटुंबांची संख्या कमी असल्याचे दिसून येते. यासाठी सदर जमातीमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण वाढविणे आवश्यक आहे.

दुर्गम भाग, दारिद्रय, घरातील लोकांची असलेली जास्त संख्या, शिक्षणाचे महत्व नसल्याने या जमातीत शिक्षण घेण्याकडे जास्त लक्ष देण्यात आलेले नाही. परंतु शासनाकडूनच त्यांना प्राथमिक शिक्षण, प्रौढ शिक्षण निरंतर शिक्षण योजनेंतर्गत शिक्षण अशा विविध उपायांनी शिक्षणाचे महत्व पटवून देण्यात आले आहे. त्यामुळे गोंड जमातीत बऱ्यापैकी शिक्षण घेतलेली मुलेमुली सध्या आढळून येताना दिसतात. काही गोंड आमदार, खासदार, डॉक्टर, वकील, शासकीय व निमशासकीय अधिकारी झालेले दिसून येत आहेत.

या संस्थेने १९९६-९७ साली घेतलेल्या बेंच मार्क सर्वेक्षणांतर्गत गोंड व त्याच्या उपजातीसंबंधित शैक्षणिक स्थिती पुढीलप्रमाणे दिसून येते. गोंड व त्याच्या उपजमातींच्या एकूण ३,७८,५४७ व्यक्तींपैकी १,८२,७०५ इतक्या व्यक्ती साक्षर होत्या. त्यांची साक्षरतेची टक्केवारी एकूण ४८.२६ इतकी आहे. या जमातीतील पुरूष साक्षरतेची टक्केवारी ५८.८७ इतकी आहे तर स्त्री साक्षरतेची टक्केवारी ३७.२७ इतकी आहे.

शैक्षणिक स्थिती तक्ता

एकूण व्यक्ती	साक्षर व्यक्ती	निरक्षर व्यक्ती	त्यापैकी कलाशास्त्र, वणिज्य शाखेतील पदवीधर व्यक्ती
३७८५४७	१,८२,७०५	१,९५.८४२	७०४

अभियांत्रिकी व वैद्यकीय शाखेत अनुक्रमे २० व ४६ विद्यार्थी शिकत आहेत तर पदव्युत्तर पदवी या अभ्यासक्रमासाठी ५८ विद्यार्थी शिकत आहेत. एकूण व्यक्तींपैकी साक्षरतेचे प्रमाण ४८% एवढे आहे तर पदवीधारकांचे प्रमाण एकूण व्यक्तींशी ०.२०% एवढे येत आहे.

वरील लेखावरून असे दिसून येते की, गोंड जमातीत शैक्षणिक व इतर बाबतीत हळूहळू प्रगती होत आहे. सध्याचे चित्र जरी शैक्षणिक क्षेत्रात अगदी नगण्य दिसून येत असले तरी ते भविष्यात बदल घडवून आणण्यास उपकारकच ठरू शकेल. तसेच वैद्यकीय सोयी सुविधांसाठीसुध्दा म्हणावे लागेल. कारण आजारी पडल्यानंतर जरी ते प्रथम वैदू किंवा भगत किंवा जडीबुटी यांकडे जात असले तरी कालांतराने लक्षात आल्यावर दवाखान्याकडे वळून तेथील उपचारांना हळूहळू प्राधान्य देऊ लागतील व सध्याचे चित्र बदलून ते सुधारणांकडे जाताना दिसून येईल व भविष्यामध्ये त्यांची सुधारणा झाल्याचे दिसून येईल.

संदर्भ :-

१. महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमाती- डॉ.गोविंद गारे
२. मराठी विश्वकोष- खंड-४
३. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोष- खंड-११
४. बेंचमार्क सर्वेक्षण-१९९६ मालिका क्र.३

* * *

आदिवासी विकास विषयक योजनांचा लाभ कसा घेता येईल यासंबंधाने लाभधारकांना मार्गदर्शन

*श्री.एस.पी.बनसोडे,

आदिवासी उपयोजना सुरु झाल्यापासून आजपर्यंत आदिवासी विकासाच्या विविध योजना कार्यान्वित होत गेल्या व त्यामधून आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात रस्ते, वीज, पाणी, दवाखाने इ.ची चांगली सोय झाली व सर्वसामान्य आदिवासी बांधव आपआपल्या गांवात सुखाने राह् लागला.

तरीही आदिवासी बांधवांना आजही असे वाटते की, मला हे मिळेल काय ? मला ते मिळेल काय ? कोठे मिळेल ? कसे मिळेल व लवकर मिळण्यासाठी मी काय करु ?

याचा अर्थ ती योजना, सवलत व त्या योजनेचा लाभ आदिवासी बांधवाच्या अपेक्षेनुसार कसा मिळेल याबाबत सर्व ठिकाणी चौकशी केल्यावर बहुतेक जणांनी उत्तर दिले की, प्रकल्प कार्यालयात जाऊन संपर्क साधावा. प्रकल्प अधिकारी यांच्या कार्यालयातील सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी, आदिवासी विकास निरीक्षक व प्रकल्पस्तरीय यंत्रणेचे अध्यक्ष यांना भेटून योजनेच्या लाभाकरिता नांव देणे व त्यानंतर लाभ प्राप्त करुन घेणे अशी आदिवासींना माहिती देण्यात येते व माहिती जवळ जवळ बरोबर असल्याचे जाणवते.

अर्थात, आदिवासी बांधवांना धीर देणारी ही यंत्रणा आदिवासींना लवकर मदत उपलब्ध करुन देते काय ? सुरवातीचे उत्तर नाही असेच म्हणावे लागेल. कारण प्रथम अर्ज करा. नंतर नांवनोंदणी करा नंतर प्रशिक्षण घ्या नंतर लाभाकरिता संपर्कात रहा. त्यानंतरही लाभधारकांच्या यादीत आपले नांव असेलच याची आदिवासींना शाश्वती नाही. म्हणून आदिवासी बांधवांनी त्यांना हव्या असलेल्या योजनेच्या लाभासाठी शक्य तो लवकरात लवकर प्रकल्प कार्यालयाकडे अर्ज करणे अत्यंत

*उपसंचालक (संशोधन), अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती, पुणे विभाग, पुणे

आवश्यक आहे व अर्ज केल्यानंतर त्यावर कार्यवाही होत आहे किंवा नाही, यावर सतत लक्ष ठेवून माहिती मिळविणे आवश्यक आहे व वारंवार प्रकल्प कार्यालयाशी संपर्कात राहणेही आवश्यक आहे. म्हणजेच योजनेचा लाभ गतीने मिळण्यास खूप मदत होते व लाभ निश्चितच प्राप्त होतो यात शंका नाही.

कोणत्या योजनेसाठी कोणाकडे संपर्क साधावा/अर्ज कसा करावा याची माहिती पुढीलप्रमाणे-

१.	शासकीय आदिवासी आश्रमशाळेत मोफत प्रवेश पाहिजे	मुख्याध्यापक, शासकीय आश्रमशाळा यांचेकडे छापील नमुन्यात अर्ज करावा.
२.	शासकीय आदिवासी वसतिगृहात मोफत प्रवेश पाहिजे	गृहपाल, शासकीय मुलांचे वसतिगृह यांचेकडे अर्ज करावा.
३.	आदिवासी विकास महामंडळाकडील खावटीचा लाभ पाहिजे	प्रादेशिक व्यवस्थापक, महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ
४.	आदिवासी भागात नवीन अनुदानित आश्रमशाळा मंजूर करुन घेणे	आयुक्त, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, नाशिक
५.	आदिवासी युवक-युवतींना सैन्य व पोलीस दल भरतीपूर्व प्रशिक्षणाचा लाभ घ्यावयाचा आहे.	प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प
६.	आदिवासी बांधवास जातीचा दाखला तपासून घ्यावयाचा आहे.	अनु.जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती,पुणे/ नाशिक/ ठाणे/ अमरावती/नागपूर/ औरंगाबाद
७.	आदिवासी बांधवास विहिर व पंप पाहिजे/पीव्हीसी पाईप पाईजे.	संबंधित प्रकल्प अधिकारी, ए.आ.वि.प्र.
८.	आदिवासी बांधवांना न्युक्लिअस बजेटअंतर्गत प्रशिक्षण योजनेचा लाभ घ्यावयाचा आहे. अथवा रोजगार तथा उत्पन्न निर्मितीच्या योजनेमध्ये सहभागी व्हावयाचे आहे.	

याप्रमाणे उपरोल्लेखित योजना या आदिवासी बांधवांना उपयुक्त असणाऱ्या आहेत व त्यासाठी त्यांनी थेट प्रकल्प अधिकाऱ्यांकडे अर्ज देऊन नांवनोंदणी केली पाहिजे म्हणजे

प्रकल्प अधिकारी या योजनेचा लाभ त्यांना देऊ शकतील.

आदिवासी बांधवांनी बदलत्या परिस्थितीत बदलणाऱ्या कर्मचाऱ्यांकडून बदलणाऱ्या अधिकाऱ्यांकडून सतत माहिती प्राप्त करुन घेतली पाहिजे. म्हणजे कार्यकर्त्यांना व लाभधारकांना सर्व योजनांचा लाभ होत असल्याचे चित्र पहावयास मिळू शकते. सर्व आदिवासी जनतेस सर्व योजनांचा लाभ मिळत नाही, असे चित्र उभे केले जात असले तरी ते तितकेसे स्पष्ट नाही. प्रयत्नांच्या प्रमाणात, उपलब्ध अनुदानाच्या प्रमाणात व लक्ष्यांकाच्या प्रमाणात योजनेची कार्यवाही चालू असल्याचे दिसून येते.

धुळे जिल्ह्यातील कोकणा भिल्ल, मावची, पावरी ठाणे जिल्ह्यातील वारली, कोकणा, नाशिक जिल्ह्यातील कोकणा, महादेव कोळी व अहमदनगर जिल्ह्यातील महादेव कोळी, रायगड जिल्ह्यातील कातकरी, नांदेड मधील कोलाम, यवतमाळ जिल्ह्यातील गोंड व कोलाम आणि चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यातील माडिया गोंड, परधान व भंडारा जिल्ह्यातील गोंड या सर्वांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आदिवासी उपयोजनेच्या वर उल्लेख केलेल्या विहित योजना कार्यान्वित आहेत. आदिवासी बांधवांनी त्याचा जरुर लाभ घ्यावा व प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प या कार्यालयाशी सतत संपर्कात राहणे आवश्यक आहे.

राज्यामध्ये नाशिक येथे आदिवासी विकास आयुक्तालय कार्यरत असून तेथे आयुक्त दर्जाचे अधिकारी योजनांचे संनियंत्रण करतात. त्याशिवाय ठाणे, नाशिक, अमरावती व नागपूर या चार ठिकाणी अपर आयुक्त, आदिवासी विकास ही प्रकल्प अधिकारी यांच्या कामामध्ये समन्वय साधून आदिवासी विकासाच्या योजना राबविण्यात मदत करतात. त्या व्यतिरिक्त सुमारे २४ प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयामधून सुमारे ७३.१८ लाख आदिवासींसाठी सर्वांगीण विकासाच्या योजना कार्यान्वित आहेत.

मंत्रालय पातळीवर स्वतंत्र आदिवासी विकास विभाग कार्यरत असून सचिव दर्जाचे अधिकारी व स्वतंत्र कॅबिनेट दर्जाचे मंत्री व राज्यमंत्री, आदिवासी विकास विभागाच्या विविध योजनांचे कामकाज पाहतात.

याकरिता राज्य योजनेच्या सुमारे ९

टक्के नियतव्यय आदिवासी विकास विभागास उपलब्ध करुन दिलेला आहे. नाशिक येथे आदिवासी विकास आयुक्तालयाखेरीज आदिवासी विकास महामंडळाचेही राज्यस्तरीय कार्यालय असून व्यवस्थापकीय संचालक, यांच्या प्रशासकीय देखरेखीखाली महामंडळाचे कार्य चालते. याशिवाय पुणे येथे आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था नांवाची संस्था कार्यरत असून पुणे येथे आयुक्त दर्जाचे अधिकारी व क्षेत्रीय पातळीवर ६ तपासणी समित्यांची उपसंचालकांची कार्यालये ही आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था पुणे यांच्या अधिनस्त कार्यरत आहेत. अशाप्रकारे राज्यामध्ये आदिवासी विकासाच्या संनियंत्रणाच्या विविध पातळीवरील यंत्रणा आदिवासी बांधवांसाठी कार्यरत आहेत.

* * *

ठाकर जमातीची सामाजिक व आर्थिक स्थिती- एक आढावा

*पी.आर.तिकोने,

ओळख :-

महाराष्ट्रातील एकूण ४७ जमातीमध्ये ठाकर ही एक आदिवासी जमात असून ती महाराष्ट्रातील ठाणे, रायगड, पुणे, नाशिक व अहमदनगर या सह्याद्रीच्या पर्वतरांगेमधील जिल्ह्यामध्ये बहुसंख्येने आढळते.

ठाकर जमात राहत असलेल्या जिल्हा/तालुक्यांची माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

अ.क्र.	प्रमुख जिल्हे	प्रमुख तालुके
१.	ठाणे	मोखाडा, जव्हार, पालघर, शहापूर, वाडा, वसई, भिवंडी, मुरबाड, कल्याण व ठाणे
२.	रायगड	कर्जत, खालापूर, पेन, पनवेल व सुधागड
३.	पुणे	जुन्नर, आंबेगांव, खेड व मावळ
४.	नाशिक	इगतपूरी, नाशिक व सिन्नर
५.	अहमदनगर	अकोले, राहुरी व संगमनेर

का.ठाकर व मा.ठाकर अशा ठाकर जमातीच्या दोन उपजाती (endogamous divisions) आहेत. या दोन उपजाती एकमेकांमध्ये रोटी-बेटी व्यवहार करीत नाहीत.

सर्वसाधारणपणे ठाकर जमात ही शेती, जंगल वा डोंगरदऱ्यालगतच्या पाड्यावर लहान झोपडी/घरामध्ये राहते. त्यांच्या घराच्या भिंती ह्या कारवीने कुडलेल्या असतात. त्यावर शेण मातीचा लेप चढविलेला असतो. घरावर छप्पर म्हणून कौले किंवा गवताचा वापर केला जातो.

* संशोधन अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे ४११ ००१

लंगोटी, कोपरी किंवा बंडी आणि फेटा हा ठाकर पुरुषाचा परंपरागत पेहराव आहे. आता लंगोटी ऐवजी धोतराचा वापर केला जात आहे. लुगडे, चोळी व फडके हा ठाकर स्त्रीचा पेहराव असून त्यांना दागिन्यांची खूप आवड आहे. ते चांदीच्या दागिन्याचा वापर करतात. तर अंगावर गोंदणे हे ठाकर स्त्रियांना खूप आवडते.

तांदूळ, नागली, वरई, उडीद, वाल, तूर, कुळीथ व हरभरे यांचा ते अन्नात वापर करतात. ते मांसाहारी असून जंगलातील पक्षी खात नाहीत.

शेती हा त्यांचा मुख्य व्यवसाय. शेतीबरोबर ते शेतमजूरी,जंगलमजूरी, अन्य मजुरी करतात. शिकार करणे, मासेमारी, जंगलातील फळे गोळा करणे इत्यादी पूरक व्यवसाय ते करतात. ठाकर समाजात विधवांना पुर्नविवाह करण्यास परवानगी असून त्यांच्यामध्ये घटस्फोटची प्रथा रुढ आहे. त्यांची स्वतंत्र जात-पंचायत असून जात पंचायतीच्या प्रमुखास पाडेखोत (पाटील) असे म्हटले जाते.

वाघ्या, हिरवा, डोंगरदेव, गांवदेव इ.त्यांच्या देवदेवता असून प्रथेप्रमाणे त्यांचे उत्सव ते साजरे करतात.

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांनी सन १९९७-९८ मध्ये महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी उपयोजना (चारही प्रकारची क्षेत्र) क्षेत्रातील आदिवासींची सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक स्थिती जाणून घेण्यासाठी बेंचमार्क सर्वेक्षण घेतले होते. या सर्वेक्षणामध्ये ठाकर जामतीच्या बाबतीत आढळलेल्या सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक स्थितीचा आढावा खालीलप्रमाणे घेण्यात आलेला आहे.

वास्तव्य :-

राज्याच्या आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील ठाणे, रायगड, पुणे, नाशिक व अहमदनगर या जिल्ह्यामध्ये ठाकर जमातीची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात तर धुळे, जळगांव, नांदेड, बुलढाणा, अमरावती, यवतमाळ, नागपूर, भंडारा व गडचिरोली या जिल्ह्यामध्ये ती अल्प प्रमाणात आढळली.

लोकसंख्या :-

सर्वेक्षणांतर्गत उपरोक्त जिल्ह्यामध्ये

ठाकर जमातीची १,८२,०१८ इतकी लोकसंख्या आढळली. यामध्ये ९२,७६९ इतके पुरुष तर ८९,२४९ इतक्या स्त्रिया आढळल्या. ठाकर जमातीची ३३,५६३ कुटुंबे आढळली.

साक्षरता :-

ठाकर जमातीची एकूण १,८२,०१८ इतक्या लोकसंख्येपैकी १,४९,९२३ (८२%) इतकी लोकसंख्या ६ वर्षे वयोगटावरील आहे. यापैकी ४३,५९३ (२९%) इतक्या ठाकर जमातीच्या व्यक्ती शिक्षित असून त्यामध्ये २८,९८५ (६६%) पुरुष व १४,६०८ (३४%) स्त्रिया आहेत. ठाकर जमातीमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण २९ टक्के आहे. यामध्ये ठाकर पुरुषांचे साक्षरतेचे प्रमाण २० टक्के इतके आहे. सन १९८१ च्या जनगणनेनुसार हे प्रमाण अनुक्रमे २१,२९ १२ इजके होते.

सर्वेक्षित एकूण गांवापैकी ४० गांवामध्ये १० टक्केपेक्षा कमी पुरुष साक्षर आढळले तर १४७ गांवामध्ये १० टक्केपेक्षा कमी स्त्रिया साक्षर आढळल्या. पुरुष व स्त्रिया या दोन्हीचा एकत्रित विचार केला असता १० टक्केपेक्षा कमी साक्षरता ५२ गांवामध्ये आढळून आली.

शैक्षणिक स्तर :-

ठाकर जमातींच्या ६ वर्षावरील एकूण १,४९,९२३ व्यक्तीपैकी १,०६,३३० (७१%) इतक्या व्यक्ती अशिक्षित आढळल्या तर केवळ २९ टक्के व्यक्ती साक्षर आढळल्या. या २९ टक्केमध्ये २ टक्के व्यक्तींना फक्त लिहिता किंवा वाचता येते. तर १६ टक्के व्यक्ती या इयत्ता ४ थी पर्यंत, ७ टक्के व्यक्ती या इ.७ वी पर्यंत तर ४ टक्के व्यक्ती या इ.१० वी पर्यंत शिक्षण घेतलेल्या आढळल्या. इ.१२ वी. आय.टी.आय., डिप्लोमा, पदवी, वैद्यकिय/इंजिनिअरिंग पदवीधर, पदव्युत्तर यांची संख्या नगण्य आढळली. थोडक्यात खालच्या स्तराकडून वरच्या स्तराकडे जात असताना शिक्षित व्यक्तीचे प्रमाण कमी कमी होत गेल्याचे आढळले. थोडक्यात उच्च शिक्षण घेतलेल्या व्यक्ती ठाकर जमातीमध्ये कमी आढळल्या.

स्वतंत्रपणे ठाकर स्त्रियांचा विचार केला असता ६ वर्षावरील एकूण ७३,४५६ स्त्रियांपैकी ५८,८४८ (८०%) स्त्रिया या अशिक्षित आढळल्या. तर फक्त २० टक्के स्त्रिया शिक्षित आढळल्या. या २० टक्केची वर्गवारी तपासली असता फक्त १ टक्का स्त्रियांना लिहिता किंवा

वाचता येते तर इ.४ थीपर्यंत शिक्षण घेतलेल्या १२ टक्के, इ.७ वीपर्यंत शिक्षण घेतलेल्या फक्त २ टक्के स्त्रिया ठाकर जमातीत आढळल्या. त्यानंतर इ.१२ वी पदवी, पदव्युत्तर इ.शैक्षणिक स्तरामध्ये शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण नगण्य (१%) आढळले.

निवासाची स्थिती :-

सर्वेक्षणातील पाहणीमध्ये एकूण ३३,५६३ ठाकर कुटुंबापैकी ९५ टक्के कुटुंबे ही स्वतःच्या घरात राहत असल्याचे आढळून आले.तर ४ टक्के ठाकर कुटुंबे ही शासनाच्या 'इंदिरा आवास' या योजनेतून मिळालेल्या घरात राहत असल्याची आढळली. उर्वरित १ टक्क्यामध्ये ठाकर कुटुंबे ही गृहनिर्माण संस्था, भाड्याच्या घरात व इतर मालकीच्या घरात राहत असल्याची आढळून आली.

ठाकर जमातीच्या घरांच्या प्रकाराचा विचार केला असता, सर्वेक्षित एकूण ३३,५६३ कुटूंबांपैकी २३ टक्के कुटूंबे झोपडीमध्ये, ५७ टक्के कुटूंबे झोपडी परंतू कौलारु छप्पर असलेल्या घरात तर २० टक्के कुटूंबे ही पक्क्या घरात रहात असल्याची आढळून आली.

ठाकर जमातीच्या घराच्या आकारमानाची आकडेवारी तपासली असता, एकूण ३३५६३ कुटुंबापैकी, ११ टक्के कुटुंबे ही कमी आकारमानाची म्हणजे १०० चौ.फू.पेक्षा कमी क्षेत्रफळ असलेल्या घरात राहत असल्याची आढळली.तर ३५ टक्के ठाकर कुटुंबाकडे १०१-२०० चौ.फूट क्षेत्रफळ असलेली घरे आढळली. २०१ ते ३०० चौ.फू.आकारमान असलेल्या घरात राहत असलेल्या ठाकर जमातीच्या कुटुंबाचे प्रमाण २३ टक्के तर ३०० चौ.फूटापेक्षा जास्त आकारमानाच्या घरात राहत असलेल्या ठाकर कुटुंबाचे प्रमाण ३१ टक्के इतके आढळले.

भूधारक कुटुंबे :-

ठाकर जमातींच्या एकूण ३३,५६३ कुटुंबापैकी १५,४१२ (४६%) कुटुंबाकडे स्वतःची जमीन नसल्याचे आकडेवारीवरुन आढळले. तर १८,१५१ (५४%) कुटुंबाकडे स्वतःच्या मालकीची शेतजमीन असल्याचे आढळले.

ठाकर जमातीच्या एकूण १८,१५१ भू-धारक कुटुंबापैकी १ टक्का ठाकर कुटुंबाकडे निव्वळ बागायती क्षेत्र, ४ टक्के कुटुंबाकडे बागायती+जिरायती (दोन्ही प्रकार) शेती

असलेली तर निव्वळ कोरडवाह् (जिरायती) शेती असलेल्या कुटुंबाचे प्रमाण ९५% इतके आढळले. शेतजमीन असलेल्या ठाकर जमातींच्या कुटुंबामध्ये ८८ टक्के कुटुंबे ही अल्पभूधार या सदरात मोडतात.

मुख्य व्यवसाय :-

ठाकर जमातीच्या एकूण ३३,५६३ कुटुंबापैकी, ४८ टक्के ठाकर कुटुंबांचा शेतमजूरी तर ४४ टक्के ठाकर कुटुंबांचा शेती हा मुख्य व्यवसाय असल्याचे उपलब्ध आकडेवारीवरुन आढळून आले. नोकरी व जंगलमजूरी हा मुख्य व्यवसाय असलेल्या कुटुंबाचे प्रमाण अनुक्रमे ५ व २ इतके आढळले. ठाकर जमातीत जिरायत शेती व भूमीहिनता यामुळे शेतमजूरी करणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त असल्याचे दिसते.

उत्पन्न :-

ठाकर जमात प्रामुख्याने शेती व शेतमजूरी या व्यवसायामध्ये गुंतलेली असल्याचे उपलब्ध आकडेवारीवरुन दिसते व या व्यवसायांपासूनच त्यांना जास्त उत्पन्न मिळत असल्याचे आढळून आले. शेतीपासूनचे वार्षिक उत्पन्न रु.३६००/- इतके आढळले. सर्व मार्गाने मिळालेले ठाकर कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न रु.७३००/- इतके आढळले.

शासकीय विकास योजनांचा लाभा :-

ठाकर जमातीतील एकूण ३३,५६३ कुटुंबापैकी २२,४११ (६७%) कुटुंबांनी शासनाच्या विविध योजनांचा लाभ घेतला असल्याचे उपलब्ध आकडेवारीवरुन दिसून आले. ज्या ३३ टक्के ठाकर कुटुंबियांनी योजनांचा लाभ घेतला नाही किंवा त्यांना लाभ झाला नाही. याबाबतच्या कारणांचा शोध घेतला असता त्यापैकी ७८% कुटुंबांना शासनाच्या कोणत्या प्रकारच्या योजना राबविल्या जात आहेत, याची माहिती नाही, असे उत्तर मिळाल्याचे उपलब्ध आकडेवाडीवरुन आढळले.

आरोग्य :-

ठाकर जमातीमध्ये आजारपणासाठी कोणत्या बिगर वैद्यकिय सुविधांचा वापर केला जातो याचा अभ्यास उपलब्ध आकडेवारीवरुन केला असता, ५२ टक्के कुटुंबे ही घरगुती उपचारावरच समाधान बाळगतात. त्यानंतर त्यांच्या पुढे 'भगत' हा पर्याय असतो. ठाकर जमातीत २० टक्के कुटुंबे ही आजारपणात भगताकडून उपचार करुन घेत असल्याचे

उपलब्ध आकडेवारीवरुन आढळले तर २ टक्के कुटुंबे ही स्थानिक आदिवासी वैदूंकडून औषधोपचार करुन घेत असल्याचे आढळून आले.

आदिवासी मूलतः शैक्षणिक आर्थिकदृष्ट्या खूपच मागास असल्याने अगदी वरिल पर्याय संपल्यानंतरच ते आजारपणासाठी शासकीय वैद्यकिय सुविधांचा लाभ घेतात, असे आढळून येते.

शासकीय वैद्यकिय सुविधांच्या वापराबाबतची आकडेवारी तपासली असता, सर्वसाधारण आजारपण, लसीकर, प्रसुतिपूर्व तपासणी, प्रसुती, कुटुंब नियोजन इ.कारणासाठी दवाखान्याचा वापर करतात. साधारणतः १० ते १४ टक्के आदिवासी कुटुंबे ही प्रसुति, कुटुंबनियोजन इत्यादी कारणांसाठी तर २८ टक्के कुटुंबे लसीकरणासाठी दवाखान्याचा वापर करतात, असे उपलब्ध आकडेवारीवरुन दिसते. ठाकर जमातीमध्ये दमा व क्षय या दोन गंभीर आजारांचे रुग्ण अन्य रोगांच्या मानाने जास्त आढळते.

निष्कर्ष :-

ठाकर जमातीमध्ये अन्य आदिवासी जमातीच्या मानाने साक्षरतेचे प्रमाण खूपच कमी आहे. त्याबाबत स्थानिक पातळीवर योग्य त्या उपाययोजना होणे आवश्यक आहे.

२. ज्या गांवामध्ये १० टक्के पेक्षा कमी साक्षर ठाकर पुरुष/स्त्रिया आढळल्या आहेत. त्या गांवामध्ये स्थानिक पातळीवर साक्षरता सुधारणेचे विशेष कार्यक्रम राबविणे आवश्यक आहे. प्रथमतः कमी साक्षरतेच्या कारणांचा शोध घेऊन, त्यातील उणीवा/अडचणी दूर करणे गरजेचे आहे असे वाटते.

३. सर्वसाधारणपणे 'शैक्षणिक गळती' ठाकर जमातीमध्येही दिसून येते. कारण उच्च शिक्षण घेणाऱ्यांचे ठाकर जमातीत प्रमाण अत्यंत नगण्य आढळले आहे. याबाबतही कारणांचा शोध घेऊन उपाययोजना करणे गरजेचे आहे, असे वाटते.

४. २०% ठाकर कुटुंबे ही कच्च्या स्वरुपाच्या घरामध्ये राहतात व त्या घरांचे आकारमान ही लहान असल्याचे उपलब्ध आकडेवारीवरुन आढळून आले आहे. इंदिरा आवास किंवा सुधारीत पध्दतीच्या गृहनिर्माण योजनांची घरे या जमातींच्या कुटुंबांना उपलब्ध करुन देणे गरजेचे आहे, असे वाटते.

५. ठाकर कुटुंबाकडे जी काही शेतजमीन उपलब्ध आहे ती मोठ्या प्रमाणात जिराईत या प्रकारातील असल्याने त्यांना या शेतजमीनीपासून कमी उत्पन्न मिळते. त्यामुळे त्यांना शेतमजूरी व अन्य मजूरीवर अवलंबून राहावे लागते. याकरिता जिरायत शेतीचे बागायती शेतीमध्ये कसे परिवर्तन होईल हे पाहणे गरजेचे आहे. याकरिता सुधारीत शेतीविषयक सोयी सवलती त्यांना उपलब्ध करुन देणे आवश्यक आहे.

६. भूमीहिन ठाकर कुटुंबांचा विचार करता, स्वयंरोजगार स्थानिक पातळीवर कसा उपलब्ध होईल यादृष्टीने विचार होणे गरजेचे आहे. कारण २१ टक्के कुटुंबे ही रोजगाराच्या शोधात स्थलांतर करीत असल्याचे प्राप्त आकडेवारीवरुन आढळून आले आहे. याकरिता रोजगार हमी योजनांतर्गत रोजगार, स्टोव्ह/सायकल दुरुस्ती, वीजपंप/हातपंप दुरुस्ती, विणकाम,मासेमारी इ.स्वरुपाचे स्वयंरोजगार उपलब्ध होऊ शकणाऱ्या योजनांचे त्यांना प्रशिक्षण देणे व आवश्यक साधने त्यांना उपलब्ध करुन देणे गरजेचे वाटते. तसेच ठाकर जमात ही वनक्षेत्रालगत वास्तव्यास असेल तर वनक्षेत्रामध्ये वनतळ्यांचे बांधकाम, रोपे लावणे, रानमेवा गोळा करणे इ.स्वरुपाची कामे ठाकर जमातींच्या कुटुंबांना उपलब्ध करुन दिल्यास स्थानिक पातळीवर रोजगाराचा प्रश्न सुटेल, असे वाटते.

७. ठाकर जमातीच्या आरोग्याच्या दृष्टीने आरोग्यविषयक माहिती त्यांना उपलब्ध करुन देणे आणि वैद्यकिय सुविधा त्यांना स्थानिक पातळीवर पुरविणे गरजेचे आहे, असे वाटते.

आधार:-

१. *भारतीय जनगणना पुस्तिका*
२. *बेंचमार्क सर्वेक्षण मालिका क्र.३*

* * *

पारधी जमातीची सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक पाहणी

*श्री.एम.एस.गायकवाड

प्रास्ताविक

महाराष्ट्र राज्यातील बहुतेक शहरातील बसस्थानक, रेल्वेस्टेशन यांच्या परिसरात आपणास या जमातीची लोक दिसून येतात. पारधी जमातीचे लोक मळके व फाटके कपडे घालून सार्वजनिक ठिकाणी बऱ्याच वेळा दृष्टीस पडतात. सदर जमातीला शासनाच्या विकास प्रवाहात आणण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न झाले आहेत व प्रयत्न चालू आहेत. तथापि, शासनाच्या विकास कार्यक्रमांचा मोठ्या प्रमाणावर लाभ या जमातीस अद्याप घेता आलेला नाही. 'पारधी' म्हणजे शिकार करणे या संज्ञावरुन पारधी जमात ओळखली जात होती. फांसा म्हणजे पाश किंवा जाळे आणि अँडवींचिंर म्हणजे 'अठवीमध्ये संचार करणारे'(जंगलात भटकणारे) 'फासे पारधी' यासारख्या नांवावरुन या जमातीतील लोकांचा व्यवसाय सूचित होतो. या जमातीमध्ये अनेक पोटजमाती असून त्यांस हरिण पारधी, पालपारधी, राजपारधी, मीर, वाघारी, नेवारी, टाकणकार, बहेलिया, मोधिया, भिल्ल पारधी, लंगोटी पारधी, गायपारधी इत्यादी अनेक पोटजाती आहेत.

२. वास्तव्य

सन १९८१ व १९९१ च्या जनगणनेनुसार फासे पारधी ही जमात प्रामुख्याने अमरावती, अकोला, वाशिम, बुलढाणा, सोलापूर, उस्मानाबाद, यवतमाळ, जळगांव, धुळे, अहमदनगर इत्यादी जिल्ह्यांमध्ये मुख्यत्वे करुन वास्तव्य करीत असल्याचे दिसून येते.

जिल्हानिहाय सन १९८१ व १९९१ च्या जनगणनेनुसार पारधी जमातीची लोकसंख्या खालील दर्शविलेल्या तत्क्त्यांप्रमाणे उपलब्ध आहे.

---

*सांख्यिकी अधिकारी आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य पुणे

तक्ता

जिल्हानिहाय पारधी जमातीची लोकसंख्या

अ.क्र.	जिल्हा	१९८१ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्या		१९९१ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्या	
		एकूण	शहरी	एकूण	शहरी
१.	मुंबई आणि उपनगरे	२१९७	२१९७	३५४९	३५४९
२.	ठाणे	४९४	३१७	१०२३	८७७
३.	रायगड	१००	७९	१२८	६८
४.	रत्नागिरी (सिंधुदुर्गसह)	४२	-	६०/३२	२२/-
५.	नाशिक	२२२३	४३५	३३०८	७५९
६.	धुळे/नंदूरबार	६३६७	६००	७८२८	९६०
७.	जळगांव	१२७७४	३७४१	१४०६४	४६९४
८.	अहमदनगर	३६१८	१९१	४६५८	४१३
९.	पुणे	२७२०	९७२	४७२३	१५१०
१०.	सातारा	५११	३१	४७१	६०
११.	सांगली	७१५	१०	७६२	३
१२.	सोलापूर	७३३२	१२५४	८४७०	१३९१
१३.	कोल्हापूर	८५२	३००	३६९	४४
१४.	औरंगाबाद/जालना	६९८	८५	६९४/६२५	८४/१२६
१५.	परभणी/हिंगोली	२३३१	५३८	२४८५	७२६
१६.	बीड	२०७९	१३	१९९२	४१
१७.	नांदेड	८३८	१७८	१११४	३५९
१८.	उस्मानाबाद/लातूर	५४५१	७५२	७७४१/४६३	१२१५/२७
१९.	बुलढाणा	९९०८	५४६	१२१४०	१०३८
२०.	अकोला/वाशिम	११२७१	६४७	१६६६३	१६४४
२१.	अमरावती	१३९४३	१०१३	१८४२४	१५९३
२२.	यवतमाळ	४४१०	५१	७००१	२५५
२३.	नागपूर	१३००	१२५	१५३२	३०७
२४.	वर्धा	१७४८	२२२	२२८१	२००
२५.	भंडारा/गोंदिया	८४	९	१०२	५
२६.	चंद्रपूर/गडचिरोली	११०९	१२	९०२/२०९	१०३/१४
	एकूण महाराष्ट्र	९५११५	१४३१८	१२३८१३	२२०८७

३. शासनाचेआरक्षणाबाबतचे धोरण

केंद्र शासनाच्या सन १९७६ मधील आदेशान्वये महाराष्ट्र राज्यातील ४७ अनुसूचित जमाती म्हणून जाहीर केल्या आहेत. त्या आदेशातील यादीवर अ.क्र.३८ वर पारधी, आडवी चिंचेल, फासेपारधी, लंगोटी पारधी, बहेलिया, चित्ता पारधी, शिकारी, टाकणकार, टाकिया यांचा समावेश अनुसूचित जमातीमध्ये केलेला आहे.

महाराष्ट्र शासन, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती सुधारणा कायदा - १९७६ च्या आदेशातील यादीत अ.क्र.९ वर राजपारधी, पालपारधी, गांवपारधी, आणि हरणशिकारी यांचा विमुक्त जातीत समावेश केलेला आहे.

४. व्यवसाय

पारधी जमात चपळ व सौशिक आहे. त्यांचा पारंपारिक व्यवसाय शिकार करणे हा होता. शिकारी व्यतिरिक्त शेतमजूरी, शेती व पाथरवटाचे काम ते करतात. या समाजात गुन्हेगारी प्रवृत्ती आढळते. पारधी समाजाकडे पारंपारिक व्यवसाय उरलेला नाही. तसेच त्यांच्याकडे पारंपारिक व्यवसाय व पांरपारिक कसबही नाही. सर्वसाधारणपणे एकूण जमातीपैकी ७० टक्के लोक शेतमजूरी व मोलमजूरी करुन आपला उदरनिर्वाह करीत असतात. उदरनिर्वाहासाठी या समाजाची काही कुटुंबे स्थलांतरे करीत असतात. त्यामुळे या समाजाची शैक्षणिक प्रगती होऊ शकत नाही.

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेमार्फत अलिकडे घेण्यात आलेल्या आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील बेंचमार्क सर्वेक्षणांतर्गत पारधी जमातीचे व्यावसायिक वर्गीकरण खालीलप्रमाणे दिसून आले आहे.

पारधी जमातीची कुटुंबे (संख्या)	कुटुंबांच्या मुख्य व्यवसायानुसार त्यांचे वर्गीकरण						
	शेती	शेतमजूरी	दुग्धव्यवसाय	सेवा	कामगार	जंगलमजूरी	इतर
७०४	२०४	४३८	०	२४	५	३२	१

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेमार्फत अलिकडे घेण्यात आलेल्या आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील बेंचमार्क सर्वेक्षणांतर्गत पारधी जमातीच्या भूधारक व भूमीहीन कुटुंबाचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे दिसून आले आहे.

पारधी जमातीची कुटुंबे (संख्या)	भूमीहिन कुटुंबे (संख्या)	भूधारक कुटुंबे (संख्या)	भूधारकापैकी		क्षेत्रफळानुसार वर्गीकरण				
			बागायत	जिरायत	० ते १	२ ते ३	३ ते ५	५ ते १०	१० पेक्षा जास्त
७०४	४६५	२३९	८	२३१	३३	१७३	२८	५	०

उपरोक्त आकडेवारीवरुन सदर जमातीतील एकूण ७०४ पैकी फक्त २३९ कुटुंबे भूधारक आहेत. त्यापैकी बागायती शेती असलेले शेतकरी ७०४ कुटुंबांपैकी फक्त ८ आहेत. थोडक्यात सदर जमातीतील शेतकरी बहुतेक जिराईती भूधारक असून ते आर्थिकदृष्ट्या मागासले आहेत.

५. घर व त्यांचे स्वरुप-

पारधी लोक झोपड्या बांधून राहतात. चिखलमातीने लिंपलेल्या भिंती व वर धाब्याचे छप्पर अशी त्यांच्या घरांची ठेवण असते. चौकोनी आकाराच्या या घरांना पुढील बाजूस एकच दरवाजा असतो. पण खिडक्या नसतात. हे लोक घरासमोर उघड्यावरच आंघोळ करतात. त्यांच्या घरासमोर तुळशीचे रोप लावलेले असते. गुरे अंगणातच बांधलेली असतात. काही जिल्ह्यात पारधी जमातीची घरे मातीच्या धाब्याची असतात. ती एकमेकांना लागून असतात. त्यांना 'पाल' म्हणतात. त्यांच्या वसतीला पारधवाडा असे म्हणतात. आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने केलेल्या आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील बेंचमार्क सर्वेक्षणात ७०४ कुटुंबांच्या पाहणीत घराचे स्वरुप पुढीलप्रमाणे दिसून आले आहे.

घराच्या स्वरुपानुसार कुटुंबाचे वर्गीकरण

पारधी जमातीची कुटुंबे (संख्या)	घराच्या स्वरुपानुसार कुटुंबाचे वर्गीकरण					
	झोपडी/ पाल	झोपडी मंगलोरी कौले	मंगलौरी कौलांची पक्की घरे	पत्र्याचे छप्पर असलेली पक्की घरे	आर.सी.सी. घरे	इतर
७०४	२११	३४८	७८	३०	७	३०

६. सामाजिक स्वरुप

या जमातीतील अनेक अंतर्विवाही गट आहेत. जसे फासेपारधी, राजपारधी, हरीणपारधी, लंगोटी पारधी आणि टाकणकार इत्यादी. त्यांच्यात 'देवक' (toterm) किंवा गोत्र आढळत नाही. राठोड, चव्हाण, सोळंकी, पवार, काळे इ.कुळी आहेत. या जमातीत पितृसत्ताक कुटुंब पध्दती असून लग्नात वधूमूल्याची प्रथा आहे. मुले-मुली वयात आल्यावर विवाह होतात. जर एखाद्या नवऱ्या मुलांस वधूमूल्य देण्याची ऐपत नसेल तर त्याने आपल्या भावी सासऱ्याकडे काम करावे, असा रिवाज या जमातीत आढळून येतो.

पारधी जमातीचे लोक हिंदू आहेत. ते उत्सवांत नृत्य करतात. मारुती, महादेव, विठोबा, भैरव, देवी यांची पूजा करतात. पारध्यांमध्ये 'दसरा' सणास विशेष महत्व आहे. गुढीपाडवा, अक्षयतृतीया, पोळा, नवरात्र, दिवाळी व शिमगा यासारखे हिंदूचे सणही साजरे केले जातात.

७. साक्षरता

शिक्षण व साक्षरता यांचे प्रमाण या जमातीतील फारच कमी आहे. ही जमात स्थलांतर करीत असल्यामुळे शिक्षणांचे प्रमाण अल्प आहे. खेडेगांवामध्ये चालविण्यात येणाऱ्या साक्षरतेच्या वर्गाचाही ते लाभ घेत नाहीत. आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात नुकत्याच केलेल्या बेंचमार्क सर्वेक्षणात पारधी समाजाच्या ७०४ कुटुंबाची साक्षरता स्थिती खालीलप्रमाणे दिसून आली आहे.

पारधी जमातीची कुटुंबे	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
७०४	३७.४३%	१९.९५%	२९.१३%

८. शैक्षणिक प्रगती

शिक्षणासाठी शासनाने अनुसूचित जमातीसाठी खास सेवा व सुविधा उपलब्ध केलेल्या आहेत. शासन स्तरावर गेल्या ५० वर्षात मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न करुन देखील पारधी जमातीचा शैक्षणिक स्तर अपेक्षे एवढा उंचावलेला नाही, असे वाटते. आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात केलेल्या बेंचमार्क सर्वेक्षणाच्या पाहणीतील शैक्षणिक स्तराविषयी खालीलप्रमाणे

आकडेवारी दिसून आलेली आहे.

पारधी जमातीची कुटुंबे (संख्या)	कुटुंबा तील व्यक्तींची संख्या	शैक्षणिक स्तरानुसार व्यक्तीचे वर्गीकरण									
		४ थी पर्यंत	७ वी पर्यंत	१० वी पर्यंत	१२ वी पर्यंत	आय.टी. आय.	पदविका धारक	पदवीधर, कला वाणिज्य, सायन्स इ.	अभि-यंता	वैद्यकिय	पदव्युत्तर किंवा पी.एच.डी.
७०४	२६५०	४३२	१६९	९३	३२	०	५	४	१	०	०

वरील आकडेवारीवरुन असे दिसून आले की, पाहणीतील एकूण २६५० व्यक्तींपैकी चार व्यक्ती आतापर्यंत पदवीधर असून अभियंता, वैद्किय सेवा व पदव्युत्तर पदवीधर इ.शैक्षणिक स्तर प्राप्त केलेली एकच व्यक्ती या समाजात बेंचमार्क पाहणीअंतर्गत आढळून आलेली आहे. म्हणून पारधी जमातीची शैक्षणिक प्रगती अल्प असल्याचे दिसून येते.

९. नियोजनांतर्गत पारधी जमात

पारधी जमात बहुतांशी शेतमजूर आहे. रोजगार व उदरनिर्वाहासाठी या जमातीतील काही कुटुंबे स्थलांतर करीत असतात. स्थलांतरीत करीत असलेल्या कुटुंबातील मुलांना शिक्षण घेता येत नाही. या जमातीत निरक्षरता, दारिद्रय, रुढी व अज्ञान याचा फार मोठा पगडा दिसून येतो. केंद्र व राज्य शासनामार्फत जनजातीसाठी असलेल्या अनेक योजनांचा या जमातीस अपेक्षित लाभ घेता आलेला नाही, असे दिसते. आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत बेंचमार्क सर्वेक्षणांतर्गत एकूण ७०४ कुटुंबांची पाहणी केली होती. त्या पाहणीमध्ये विकास योजनांचा लाभ मिळालेली कुटुंबे व लाभ न मिळालेल्या कारणानुसार वर्गीकरण खालीलप्रमाणे उपलब्ध झाले आहे.

पारधी जमातीची एकूण कुटुंबे (संख्या)	योजनेचा लाभ मिळालेली कुटुंबे	योजनेचा अद्याप लाभ न मिळालेल्या कुटुंबाची संख्या	लाभ न मिळण्याची कारणे						
			योजना माहिती नसल्यामुळे	कागद पत्रांची पूर्तता नाही	अंमलबजावणी अधिकाऱ्यां-कडून उदासिनता	आवश्यक रक्कम भरता न येणे	थकबाकी दार	दिरंगाई	इतर
७०४	३९३	३११	२८०	१२	७	५	१	३	३

आदिवासी उपयोजनांतर्गत शासकीय योजनांच्या आकडेवारीचे अवलोकन केले असता ७०४ कुटुंबांपैकी आतापर्यंत ३११ कुटुंबाना फक्त वेगवेगळ्या योजनांचा लाभ घेता आलेला आहे. तथापि, एकूण ७०४ कुटुंबापैकी ३११ कुटुंबांना अद्याप लाभ घेता आलेला नसून त्यांचे प्रमुख कारण योजनांची माहिती नसणे किंवा योजनांबाबत अज्ञान असणे हे कारण दिसून आलेले आहे.

शिफारशी -

१. स्थलांतरीत करणाऱ्या कुटुंबांचे पुनर्वसन करुन त्यांना राहण्यासाठी 'इंदिरा आवास योजनांतर्गत' पक्की घरे उपलब्ध करुन देणे तसेच रोजगार निर्मितीसाठी मत्स्यव्यवसाय, सायकल दुरुस्ती, गवंडी काम, स्टोव्ह दुरुस्ती, रिक्षा व्यवसाय, विडी उद्योग इत्यादी उद्योगांचे व्यावसायिक प्रशिक्षण देऊन व आर्थिक मदत देऊन व्यवसाय करण्यास या जमातीस प्रवृत्त करणे.

२. या समाजात साक्षरता व शैक्षणिक स्तर उंचावण्यासाठी 'प्रौढ शिक्षण योजना' व मुला-मुलींकरिता आश्रमशाळांमध्ये प्राधान्याने प्रवेश देऊन त्याची शैक्षणिक प्रगती करावी.

३. भूमीहिन कुटुंबांच्या व्यक्तीस स्थानिक पातळीवर रोजगार उपलब्ध करुन देण्यात यावा. महाराष्ट्र शासन स्तरावर शासनाच्या निर्णयानुसार राज्यातील प्रत्येक सहकारी साखर कारखान्याच्या कार्यक्षेत्रात राहणाऱ्या पारधी कुटुंबातील किमान ५ व्यक्तीस किंवा त्यापेक्षा अधिक व्यक्तीस रोजगार देण्याची कारखान्यांवर सक्ती करावी.

४. पारधी जमातीकडे जिराईत शेतजमिनीचे प्रमाण अधिक आहे. अशा जिराईत जमिनीस पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम राबविणे आवश्यक आहे. सिंचनासाठी पाणीपुरवठा, सुधारीत बि-बियाणे, सुधारीत अवजारे देऊन, कृषी विभागांमार्फत शेतकऱ्यास सुधारीत/ आधुनिक शेती तंत्रांचे प्रशिक्षण देण्यात यावे.

५. काही पारधी कुटुंबाची दारिद्रय रेषेखालील यादीत नांवे समाविष्ट झालेली नाहीत. त्यांचे प्रमुख कारण त्यांची कुटुंबे स्थलांतर करतात. त्यामुळे त्यांच्यासाठी खास सदर यादीत नांवे समाविष्ट करुन त्यांना रेशनकार्ड, ओळखपत्र इ.देण्यात यावीत व त्यांना वेगवेगळ्या योजनांचा लाभ देण्यात यावा.

६. पारधी जमातीमध्ये शिक्षणाची गळती आढळून आलेली असल्याने यामध्ये सुधारणा होणे गरजेचे वाटते.

* * *

आदिवासी कला विश्व
'नृत्य आणि वाद्ये'

*रमेश वि.रघतवान

दूर दऱ्याखोऱ्यात राहणाऱ्या आदिवासींनी शतकानुशतके अनुभवातून स्वत:ची अशी नृत्य संस्कृती निर्माण केली आहे. नृत्य, संगीत हा या संस्कृतीचा आत्मा. नृत्य संगीताला वाद्याची जोड असल्याशिवाय त्याचा अविष्कार जुळत नाही.

आदिवासी सांस्कृतिक संग्रहालय सुध्दा याबाबतीत मागे नाही. येथे आपणास त्यांची बहुतेक वाद्ये पहावयास मिळतील. तर त्यांचा सुरेल पावरीचा आवाज आपणास मंत्रमुग्ध करुन जाईल. ठाकरांचा ढोल तर आपले रक्त सळसळावून सोडेल. तर तारपा आपला पाऊलखुणा बदलून चालण्याचा ढाचाच बदलून टाकेल. अशी कितीतरी वाद्य जमातनिहाय थोडाफार बदल करुन तयार झालेली. गांवशिवेप्रमाणे त्यांची नांवे बदलतात. तसा त्यांच्या सूरात, आवाजातपण बदल होतोच. आता आपल्या वारल्यांचा तारपा व कोकणाची पावरी वाद्य एकाच प्रकारातील सूर मात्र वेगळे. ठेका, चाल, विभाग व वाजविण्याची कला वेगळी. नाचमात्र जवळपास सारखाच. वापरलेली साधने सारखी. अगदीत तीच फक्त बनविणाऱ्याची कला वेगळी. अशा जगावेगळ्या परंतू सांस्कृतिक वारसा टिकवून आपली परंपरा जागवित ठेवणाऱ्या आदिवासी वाद्यांचा परिचय पुढीलप्रमाणे-

ढोल :-

हे वाद्य आदिवासीनृत्यात सर्वदूर लोकप्रिय आहे. बकऱ्याच्या कमावलेल्या कातड्यांपासून ते मढवितात. लाकडाच्या कोरीव खोबतीला दोन्ही बाजूस लावून त्याला गुंफतात आणि वाजविण्यापूर्वी त्याला विस्तवावर तापवून शेकतात. ढोलांची एक बाजू टिपरीने तर कधी दोन्ही काठ्यांनी वाजवितात तर काही हाताने

*छायाचित्रकार तथा चलचित्रपट यंत्रचालक

वाजवितात. ढोल काही जमिनीवर ठेवतात तर कधी गळ्यात अडकवून वाजविला जातो. दीड-दोनशे स्त्री पुरुषांच्या नृत्याला साथ देणारा ढोलही तसाच मोठा असतो. त्याचा ध्वनी गंभीर व घुमणारा असतो. मंगलप्रसंगी ढोलवादनाला विशेष महत्व असते.

ढोलक :-

हे वाद्य आंब्याच्या किंवा वडाच्या पोकळ लाकडाच्या ओंडक्यापासून बनवितात. हाताच्या बोटांनी ढोलक वाजवितात. त्याचा दाऱ्या कमी-अधिक घट्ट आळवून वाजवितात. बहुतेक आदिवासी नृत्यात ढोलक असतो. ढोलक्यावरची धाप म्हणजे नाचाला निमंत्रण.

पागई :-

हे वाद्य ढोलासारखेच असते. पण मडक्याप्रमाणे माती भाजून बनविलेले असते. भाजलेल्या मातीच्या दंडगोलाच्या दोन्ही तोंडाला कमावलेले कातडे बसविणलेले असते.

नगारा :-

हा नगारा ढोलाच्या मानाने लहान असतो. लग्नप्रसंगी नगारा वाजवितात. पावरी भाषेत नगाऱ्याला 'तुतडी' म्हणतात. लग्नप्रसंगी व इतर वेळी कवेळ ही वाद्य वाजवून उदरनिर्वाह करणारी कुटुंबे दिसतात.

डफ :-

हे चर्मवाद्य आहे. चार ते पाच इंच लाकडी फळीच्या एका गोल कडेवर कमावलेले कातडे मडवितात. हे वाद्या बारीक काड्यांनी वाजवितात. डफाचा आवाज खणखणीत निघावा म्हणून वाजविण्यापूर्वी जाळावर गरम करतात.

डाफ :-

या वाद्याची पृष्ठ्ये गाईच्या श्वासपटलाची असतात. आठव्याच्या आकारासारखे हे वाद्य असते. घोट्याजवळ बांधून डाफ वाजविण्यात येते. एखाद्याच्या अंगात आणण्यासाठी, वर्षश्राध्दाच्या वेळी आणि हिरव्या देवाच्या पूजाप्रसंगी वारली जमातीचे लोक हे वाद्य वाजवितात.

डेग :-

मातीच्या भांड्यापासून हे वाद्य बनवितात. भाजलेल्या मातीचा डेरा घेऊन

त्याला माडाची किंवा सागाची पाने लावतात. हे वाद्य एका लांब काठीच्या सहाय्याने वाजवितात. प्रथम ठेक्याची पूजा करतात आणि नंतर फेरवादन करतात. विशेषतः वयोवृध्द स्त्रिया डेरा वाजवितात.

तुणतुणे :-

पोकळ भांड्याला खालच्या बाजूने कमावलेले कातडे ताणून ताठ बसविलेले असते. त्याला घोड्याचा केस किंवा तार बांधतात. वर एक काठी असते. अंगठ्याजवळच्या बोटाच्या सहाय्याने किंवा काडीने आघात करुन हे वाद्य वाजवितात. हे तंतूवाद्य प्रामुख्याने ढोलकीच्या बरोबर वाजवितात.

ताशा:-

हे टोपलीच्या आकाराचे चर्मवाद्य आहे. दोन्ही हातात काड्या घेऊन गळ्यात अडकविलेला ताशा वाजवितात. हे वाद्य मंगलप्रसंगी किंवा गांवजत्रा यामध्ये प्रामुख्याने वाजवितात.

किंगरी:-

हे तंतूवाद्य धनकुलीच्या सहाय्याने वाजवितात. या स्वरवाद्यात ताराऐवजी घोड्याचाकेस बसविलेला असतो. व्हायलिन किंवा सारंगीची ही आदिम अवस्था असावी, असे वाटते. किंगरी वादकास 'थोटी' असे म्हणतात.

टिमकी:-

मातीच्या वाडग्यासारखा भांड्यावर कातडे कसून टिमकी हे वाद्य बनविले जाते. छोट्या काड्यांनी कमरेला बांधून हे वाद्य वाजवितात.

चिटकोश:-

हे वाद्य म्हणजे चिपळ्याची मोठी आकृती होय. एकाच हातात चिटकोऱ्याचे दोन्ही भाग धरुन वाजवितात. चटकोला नांवाचे हे वाद्य धनुष्याकृती कामटी धरुन वाजवितात.

मांदल :-

सागवानाच्या पोकळ गोल ओंडक्यास दोन्ही तोंडाला चामडे बसवून हे वाद्य तयार केले जाते. मोठ्या तोंडाला चिक्की लावून मग हे वाद्य वाजवितात. ह्या वाद्यास 'मांदल' किंवा 'मांदर' असेही म्हणतात. ढोलकीच्या आकारासारखे हे वाद्य असते.

घंगली :-

हे वीणेच्या आकारासारखे वाद्य असते. या वाद्यात दोन दुधी भोपळे असतात. एका बाजूस वाकड्या तोंडाची काठी बांधलेली असते.

त्या काठीला वीणेच्या खुंट्याप्रमाणेच दोन खुंट्या बसविलेला असतात. काहींच्या वाकड्या तोंडला व खुंट्याना तारा बांधतात. हे दोन्ही भोपळे बगलेत धरुन छाती पुढे आलेल्या आड्व्या तारांना दोन्ही हातांनी छेडतात व गाणे म्हणतात. एका गांवात एखाद दुसरा छंगली वादक असतो. शुभप्रसंगी व आनंदाच्या प्रसंगी हे वाद्य वाजविीत. कणसरी म्हणजे सृजनाची देवी. कणसरी मातेच्या स्तुतीपर, धान्याची रास पडल्यावर, मुलांच्या जन्मप्रसंगी हे वाद्य वाजवून नृत्य करतात. हे वारलीचे आवडते वाद्य आहे.

तारपा :-

सुकलेला लांबट दुधी भोपळा, बांबूच्या दोन नळ्या आणि ताडाची पाने यांच्या सहाय्याने हे वाद्ये तयार करतात. गारुड्याच्या पुंगीसारखे हे वाद्य दिसते. बांबूच्या नळ्या, भोपळ्याच्या एका बाजूस असतात. त्या आपल्या पाव्यासारख्या असतात आणि दुसऱ्या बाजूस भोंगा असतो. हा भोंगा माडाच्या झापळ्या पासून तयार करतात. एकजण तारपा वाजवितो. आणि वर्तुळाकार फेर धरुन इतर नृत्य करतात. तारपाकऱ्याच्या सुरातीत बदलाप्रमाणे नर्तकाचा पदन्यास बदलतो. नृत्याला तारपाची साथ एखाद्या जरतारी किनारीसारखी भासते. तारपा वाद्य हे आदिवासी वाद्यांचा राजा असे संबोधतात.

* * *

वृत्तविशेष-

महाराष्ट्रातील आदिवासी हस्तकलेची विक्री व प्रदर्शन प्रथमच भारता बाहेर लंडन व स्कॉटलंडमध्ये

श्री.आर.डी.खरोसेकर, आयुक्त, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,पुणे व सौ.रश्मी सावंत, अध्यक्ष, टुरिझम-को-ऑपरेटीव्ह यांच्या संयुक्त प्रयत्नामुळे लंडन एडनबर्ग (स्कॉटलंड) येथे आयोजित करण्यात आलेल्या आंतरराष्ट्रीय मेळाव्यात महाराष्ट्रातील आदिवासी हस्तकला विक्री व प्रदर्शनास भव्य प्रतिसाद

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे हे आदिवासींच्या हस्तकलांना प्रोत्साहन व उत्तेजन देंण्यासाठी, त्याचप्रमाणे त्यांनी तयार केलेल्या वस्तुंना बाजारपेठ मिळवून पर्यायाने त्यांना आर्थिक उत्पन्न मिळवून देण्यासाठी अनेक प्रयत्न करीत असून या प्रयत्नांचाच एक भाग म्हणून प्रत्येक वर्षी महाराष्ट्रातील मोठ्या शहरात आदिवासी हस्तकला विक्री व प्रदर्शन आयोजित करण्यात येते.

यावर्षी श्री.आर.डी.खरोसेकर, आयुक्त व इंडिया टुरिझम यांच्या प्रयत्नामुळे या सुंदर वस्तुंना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ मिळवून देण्याचा प्रथमच यशस्वी प्रयोग करण्यात आला.

लंडन, एडनबर्ग (स्कॉटलंड) येथे दिनांक २७ ऑगस्ट ते ३ सप्टेंबर या कालावधीत आयोजित करण्यात आलेल्या भव्य आंतरराष्ट्रीय मेळाव्यात संयोजक एडनबर्ग मेळावा यांच्या खास निमंत्रणावरुन आदिवासींनी तयार केलेल्या अनेक सुंदर वस्तु ज्यात, वारली पेंटींग्ज, बांबूकाम, धातू कारागिरी, विविध मुखवटे यांचे प्रदर्शन व विक्री करण्यात आली. तसेच आदिवासी हस्तकलेला आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ मोठ्या प्रमाणात मागणी असल्याचे दिसून आले.

या आंतरराष्ट्रीय मेळाव्यात, चीन, बांगलादेश, पाकिस्तान, अमेरिका इ.देशांनी भाग घेतला होता. भारतातर्फे राजस्थान, गुजराथ व महाराष्ट्र या राज्यातून कलाकारांनी भाग घेतला.

या भव्य मेळाव्यात आदिवासी कलाकारांना प्रथमच भारताबाहेर जाण्याची संधी मिळाली असून त्यांनी आपली कला हजारो परदेशी नागरिकांना दाखविली.

नथू देवू संतार	वारली चित्रकार व तारपावादक
सुभाष धर्मा कडू	पारंपारिक मुखवटे
सुरेश चंद्रा पुंगाटी	पारंपारिक धातूकाम व बांबूकाम कला

तसेच छायाचित्रकार श्री.आर.व्ही.रघतवान, हे श्री. खरोसेकर, आयुक्त यांच्यासमेवत लंडन (स्कॉटलंड) येथे दि.२७ ऑगस्ट ते ५ सप्टेंबर या कालावधीत होते.

या आंतरराष्ट्रीय मेळाव्यात आदिवासी वस्तुंना मोठ्या प्रमाणात आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ मिळण्याची शक्यता असून अनेक परदेशी व्यापारी व संस्था यांनी वस्तु विकत घेण्याची तयारी दर्शविली असून पुढील वर्षी होणाऱ्या १० देशातील आंतरराष्ट्रीय मेळाव्यास उपस्थित राहण्याचे निमंत्रण दिले आहे.

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

शासनाच्या शिक्षण व समाज कल्याण विभाग, शासन निर्णय क्र. बीसीई १०६५/५४०३-एम दिनांक २१.१.६२ च्या अन्वये आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेची कार्ये व व्याप्तीबाबत एकूण तीन विभागामध्ये राबविण्याच्या योजनांची तपशिलवार कामे शासनाने संस्थेकडे सुपूर्त केलेली आहे.

अ) सखोल अभ्यास करणे

ब) आकडेवारीचे संकलन करणे तसेच तांत्रिक माहितीचे संकलन

क) खास बाबीची कामे

उपरोक्त क्र. ३ अंतर्गत खास प्रकारच्या योजना संस्थेकडे सुपूर्त केलेल्या आहेत.

१) आदिवासींवर पुस्तके तयार करणे

२) आदिवासी गाणी व लोकगीते जमविणे व प्रसिध्द करणे

३) आदिवासींच्या जीवनावर संक्षिप्त लघुपट तयार करणे

४) आदिवासी संग्रहालयाची स्थापना

५) ग्रंथालयाची स्थापना

६) प्रशिक्षण सत्राची स्थापना

उपरोक्त कार्याव्यितिरिक्त शासनाने खालीलप्रमाणे कामे संस्थेस सुपूर्त केलेली आहेत.

१) राज्य सरकारची संशोधन शिष्यवृत्ती

२) केंद्र सरकारची संशोधन शिष्यवृत्ती

३) अनुदानित संस्थांना देण्यात यावयाच्या आर्थिक मदतीबाबत संस्थेचे अभिप्राय देणे

४) महाराष्ट्रातील कातकरी, कोलाम व माडिया गोंड हया अतिमागासलेल्या जमातीच्या आरोग्यावर पायलट प्रोजेक्ट तयार करणे व नवीन योजना तयार करणे

५) महाराष्ट्रातील ७ आदिवासी जमातींच्या बोलीभाषेवर डिक्शनरी तयार करणे

६) मेडिकल व इंजिनियरींगला १२वी पास झालेल्या विद्यार्थ्यांना प्रवेशासाठी लागणारे आदिवासी असल्याबद्दलचे प्रमाणपत्र तपासणी समितीकडून योग्य ती कार्यवाही पूर्ण करून प्रदान करणे

संस्थेकडे शासनाने सुपूर्त केलेल्या उपरोक्त कामांची थोडक्यात माहिती खालीलप्रमाणे देण्यात येत आहे.

अदिवासींच्या कलेचे व संस्कृतीचे जतन व संवर्धन, त्याचप्रमाणे विकास होण्याच्या दृष्टीने शासनाने खालीलप्रमाणे योजना राबविण्यासाठी सुपूर्त केलेल्या आहेत.

१) आदिवासी सांस्कृतिक संग्रहालय - संग्रहालय विस्तार व नूतनीकरण -

सन १९६२ मध्ये आदिवासी कलासंग्रहालयाची स्थापना झाली तेंव्हापासून आदिवासी विभागात जाऊन त्यांच्या दैनंदिन वापरातील दुर्मिळ वस्तू, देवदेवता, मासेमारीची साधने, शिकारीची साधने,

दागदागिने, कलाप्रकार इत्यादी संकलित करण्याचे काम सातत्याने सुरू आहे. आज संग्रहालयात एकवीसशेहून अधिक वस्तू आहेत. गेल्या एक दीड वर्षात तीनशेहून अधिक वस्तू संग्रहालयासाठी खरेदी करण्यात आल्यात. त्यात मुख्यत्वे दागदागिने, दैनंदिन वापरातील वस्तू, बांबूच्या वस्तू, लाकडी शिल्प, धातुशिल्प इत्यादींचा समावेश आहे. अमरावती जिल्हयातील धारणी प्रकल्प, नांदेड जिल्हयातील किनवट प्रकल्प, ठाणे जिल्हयातील जव्हार प्रकल्प व डहाणू प्रकल्प, धुळे जिल्हयातील तळोदा प्रकल्प, नंदूरबार जिल्हयातील नंदूरबार प्रकल्प तसेच नगर जिल्हयातील राजूर प्रकल्प या ठिकाणी संस्थेचे प्रतिनिधी प्रत्यक्ष जाऊन वस्तू घेऊन आलेत. त्यात प्रामुख्याने माडिया, वारली, कोरकू, ठाकर, महादेव कोळी, पावरा इत्यादी जमातींच्या वस्तूंचा समावेश आहे. माडिया व वारली जमातीचे दागिने, कोरकूंचे नृत्यात घालावयाची आभूषणे, जुनी नाणी, महादेव कोळयांची दैनंदिन वापरातील नवी जुनी भांडी, पावरा स्त्रीयांचे अलंकार, लग्नाची टोपली इत्यादी वस्तूंचे संकलन करण्यात आले.

संग्रहालयाच्या नूतनीकरणाचे प्रयत्नही सध्या सुरू आहेत. आदिवासी वाद्य व त्यांचे संगीत यांची सर्वसामान्य जनतेला माहिती देण्याच्या दृष्टीने वाद्यांसोबत इथे टेप बसविलेले आहेत. इथे भेट देणारे पर्यटक हे संगीत ऐकू शकतात. तसेच वारली, माडिया व कोलामांच्या झोपडीचे नमुनेही तयार करण्यात आले आहेत. त्यासोबत त्या जमातीचे फायबर पुतळेही झोपडीपुढे उभे करण्यात आले आहेत. नूतनीकरणाचा एक प्रमुख भाग म्हणजे प्रकाशव्यवस्था. प्रदर्शित वस्तूंच्या सौंदर्यात आकर्षक प्रकाशयोजनेमुळे अधिकच भर पडली आहे.

दररोज संस्थेस सुमारे दोनशे देशी-विदेशी पर्यटक भेट देत असतात. उन्हाळयाची सुट्टी व दिवाळीच्या सुमारास ही संख्या ३०० पेक्षा जास्त असते.

२) आदिवासी पारंपारिक नृत्यस्पर्धा आयोजित करणे

आदिवासींच्या उपजत कलागुणांना वाव व उत्तेजन देण्याच्या हेतूने प्रत्येक वर्षी आदिवासी पारंपारिक नृत्यस्पर्धेचे आयोजन केले जाते. प्रकल्प स्तरावर घेण्यात येणाऱ्या पारंपारिक नृत्यस्पर्धेत कमीत कमी १० नृत्यपथकांना भाग घेण्यास परवानगी देण्यात येते. काही ठिकाणी जास्त पथके असल्यास त्याप्रमाणे १४ ते १५ पथकांना देखिल नृत्यस्पर्धेस भाग घेण्यास आमंत्रित करण्यात येते. एका

नृत्यपथकामध्ये वादक / गायक इत्यादीसह सर्व मिळून जास्तीत जास्त २० कलाकार असतात. शासन निर्णय क्रं संकीर्ण १०८९/६२८०/प्रक्र १४७/ का ५ दिनांक १५.१.९९ अन्वये नृत्यपथकातील कलाकारांना हजेरी भत्ता, पेहराव, वाद्ये, वेशभूषा व प्रसाधने भत्ता, प्रवास खर्च देण्यात येतो. त्याचप्रमाणे नृत्यस्पर्धेतील प्रथम, व्दितीय व तृतीय क्रमांकावर आलेल्या नृत्यपथकांना बक्षिसे देण्यात येतात. साधारणपणे पारंपरिक नृत्यामध्ये खालीलप्रमाणे नृत्य प्रकार आढळतात.

१. घोरनृत्य
२. ढोलनाच
३. घोसाडी नृत्य
४. गोंडी दंडार नृत्य
५. मास्यनृत्य
६. होळीनृत्य
७. ढोल टापरी नृत्य
८. तारपा नृत्य
९. गौरीनृत्य
१०. ढोलपाई नृत्य
११. ढेमसा
१२. मांदोळ
१३. भवाडा इत्यादी

३) आदिवासी हस्तव्यवसायाला बाजारपेठ मिळवून देणे -

आदिवासींच्या कलागुणांना वाव व उत्तेजन मिळणे व त्यांच्या कलावस्तूंना बाजारपेठ उपलब्ध करून प्रसिध्दी देण्यासाठीच्या उद्देश्याने संस्थेमार्फत दरवर्षी आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन नागरी भागात भरविण्यात येते. यात भाग घेणाऱ्या हस्तकलाकारांना प्रदर्शनात स्टॉल उपलब्ध करून देण्यात येतो. त्यांच्या येण्याजाण्याचा प्रवास खर्च, तसेच भोजन, निवासव्यवस्था शासनामार्फत मोफत करण्यात येते. प्रदर्शनात प्रामुख्याने वारली चित्रे, बांबू / वेतकाम, लाकडी कोरीव काम, मुखवटे, वाघाच्या वस्तू, ऊरसुंडी गवताच्या वस्तू, दागदागिने, धातूच्या मूर्ती, मातीच्या मूर्ती, काष्ठशिल्प इत्यादी वस्तू मांडण्यात येतात.

सन १९९८-९९ मध्ये पुणे येथे १.१.९८ ते ५.१.९८ च्या कालावधीत ६२ आदिवासी कलाकारांनी आदिवासी हस्तकला प्रदर्शनात भाग घेतला. सदरहु प्रदर्शनाचे उद्घाटन "आरोग्यमंत्री श्री. दौलतराव आहेर" यांनी केले. आदिवासी विकास मंत्री श्री. ए.टी.पवार हे कार्यक्रमाचे अध्यक्ष होते. प्रदर्शनात

विक्रीसाठी आदिवासी कारागिरांनी एकूण रू. ४,९७,२५१/- एवढया रकमेच्या वस्तू आणल्या होत्या. यापैंकी रू. १,६७,०४३/- एवढया रकमेच्या वस्तूंची विक्री झाली.

सन १९९९-२००० मध्ये दिनांक २४ ते २८ फेब्रुवारी २००० पर्यंतच्या कालावधीमध्ये दि इन्स्टिटयूट ऑफ इंजिनियर्सच्या हॉलमध्ये आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन आयोजित करण्यात आले होते. एकूण ८५ कारागिरांना आंमत्रित करण्यात आले होते. त्यापैंकी ---- कारागिरांनी प्रदर्शनात भाग घेतला. सदरहु प्रदर्शनात एकूण ३,६७,०००/- एवढया रकमेची विक्री झाली. सदरहु प्रदर्शनाचे उद्घाटन आदिवासी विभागीय आयुक्त, श्री. राजीव अग्रवाल यांनी केले. उद्घाटन प्रसंगी जिल्हाधिकारी श्री. विजयकुमार गौतम, कोल्हापूरचे जिल्हाधिकारी श्री. अरविंद सिंह आणि प्रसिध्द बांधकाम व्यावसायिक श्री. डी.एस.कुलकर्णी उपस्थित होते.

मागील वर्षी सन २०००-२००१ मध्ये देखिल पुण्यातील इन्स्टिटयूशन ऑफ इंजिनियर्सच्या हॉलमध्ये दिनांक ९.२.२००१ ते १२.२.२००१ या कालावधीत प्रदर्शन आयोजित करण्यात आले होते. सदरहु प्रदर्शनाचे उद्घाटन आदिवासी विकास राज्यमंत्री श्री. प्रकाश आवाडे यांनी केले. प्रदर्शनामध्ये एकूण ६५ कारागिरांनी भाग घेतला व प्रदर्शनात सुमारे तीन लाख रकमेच्या वस्तूंची विक्री झाली.

४) आदिवासी वनौषधी व उपचार पध्दतीचे जतन करण्यासाठी आदिवासी पारंपारिक उपचारकांचे शिबीर व चर्चासत्र

दिनांक २.१.१९९९ ते ४.१.१९९९ या कालावधीत पुणे येथील इन्स्टिटयूशल ऑफ इंजिनियर्सच्या हॉलमध्ये भरविण्यात आले होते. कार्यक्रमाचे उद्घाटन आरोग्यमंत्री श्री. दौलतराव आहेर यांचे हस्ते व मा. ना. श्री. ए.टी.पवार, मंत्री, आदिवासी विकास यांचे अध्यक्षतेखाली करण्यात आले. मा.ना. भाई विरकर, राज्यमंत्री, आदिवासी विकास हे देखिल कार्यक्रमास उपस्थित होते. सदरहु कार्यक्रमासाठी महाराष्ट्रातील ११८ आदिवासी उपचारक उपस्थित होते.

५) अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी संदर्भात सक्षम अधिकाऱ्यांना येणाऱ्या अडीअडचणींबाबत मार्गदर्शन व चर्चा करण्यासाठी सक्षम अधिकाऱ्यांची कार्यशाळा

दिनांक २६.२.२००० रोजी इन्स्टिटयूशन ऑफ इंजिनियर्सच्या हॉलमध्ये आयोजित करण्यात आली होती.

६) आदिवासी हस्तकला वस्तूंचे संकलन व विक्री केंद्र -

आदिवासी हस्तकलेला बाजारपेठ मिळवून देण्यासाठी आणि आदिवासी हस्तकलेची प्रसिध्दी करण्याच्या दृष्टीने शासनामार्फत दरवर्षी हस्तकला प्रदर्शन नागरी भागात संस्थेंमार्फत आयोजित करण्यात येते. नुसत्या प्रदर्शनामुळे आदिवासी कारागिरांचा कायमस्वरूपी विविध साधन म्हणून उपयोग होणार नाही म्हणून नव्यानेच संस्थेमार्फत आदिवासी संग्रहालयाला संलग्न असे एक अद्यावत हस्तकला वस्तू विक्री केंद्र उघडण्यात आले आहे. सदर केंद्रात विविध प्रकारच्या हस्तकला वस्तू ठेवण्यात आल्या आहेत. या वस्तू कशाप्रकारे तयार केल्या जातात त्यांचे प्रात्यक्षिक करण्यासाठी कटींगमध्ये कलाकारांना संस्थेत बोलावून घेण्यात येते. ते आपला कच्चा माल आणून वस्तू तयार करतात व त्या वस्तू विक्री केंद्रात विक्रीसाठी ठेवतात.

संग्रहालयाला दररोज १५० ते २०० पर्यटक भेट देतात. त्यात देशी- विदेशी पर्यटक आणि शाळा महाविघालयाच्या शैक्षणिक सहली यांचापण समावेश असतो. साहजिकच त्या निमित्ताने स्थायी बाजारपेठ व नियमित ग्राहक या कलावस्तूंना प्राप्त होत आहे.

परदेशी पर्यटकांना त्या या वस्तू सहज मिळाल्यामुळे त्यांचा आनंद व्दिगुणित झाल्याचे दिसून येते. त्यांचा वेळ व पैसा बराच वाचतो आणि त्यांना पारंपारिक शैलीच्या दुर्मिळ कलावस्तू संस्थेत मिळतात.

७) आदिवासी संगीत वादकांची कार्यशाळा -

संग्रहालयामध्ये अनेक प्रकारची आदिवासी वाद्ये शोकेसेमध्ये प्रदर्शित करण्यात आलेली आहेत. सदरहु आदिवासी वाद्यांचा आवाज पर्यटकांना ऐकू येण्यासाठी व त्या वाद्यांचा स्वाद घेण्यासाठी

संग्रहालयाच्या वाद्यांच्या दालनात आदिवासी वाद्य संगीत सुरू करण्याचे संस्थेने ठरविले आहे व काही प्रमाणांत सदरहु वाद्यांचे संगीत टेपव्दारे पर्यटकांना ऐकविण्यात येत आहे.

परिपूर्ण आदिवासी वाद्यांचे संगीत पर्यटकांना माहिती होण्यासाठी संस्थेने दिनांक ८ ते ९ सप्टेंबर २००१ या कालावधीत पुणे येथील प्रशिक्षण हॉलमध्ये आदिवासी संगीत वादकांची कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. सदरहु कार्यशाळेस महाराष्ट्रातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील प्रकल्पातून २५ वादक उपस्थित होते. वादक कलाकारांनी त्यांनी आणलेल्या वाद्याचे संगीत वाजवून दाखविले व त्या संगीताचे रेकॉर्डिंग करण्यात आले. तसेच उपस्थित वादकांची त्यांच्या पारंपारिक वेशभूषेसहीत वादकाचे वाद्य वाजवितानाची छायाचित्रे घेण्यात आली. घांगळी, डफवादक, भांगसर थाळी, तेंडोळी / तेडूंर, ढोल, पावरी, बिगुल इत्यादी वाद्यांचे संगीत रेकॉर्डिंग करण्यात आले.

आलेल्या सर्व वादक कलाकारांना येण्याजाण्याचा प्रवासखर्च व भोजन व निवासाची शासनामार्फत व्यवस्था करण्यात आली.

* * *

TRIBAL RESEARCH & TRAINING INSTITUTE'S PUBLICATIONS FOR SALES

संस्थेची विक्रीची प्रकाशने

1.	An Overview of Tribal Research studies	Rs.100=00
2.	A Review of Tribal Research Studies	Rs.35=00
3.	Socio cultural Dynamics of Tribal Development	Rs.19=00
4.	Strategies for Promotion & Propogation of Tribal Art and Handicrafts	Rs.50=00
5.	**आदिवासी लोकगीते**	Rs.7=00
6.	Tribal Research Bulletin Annual subscription	Rs.100=00

♦ ♦ ♦

शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय, पुणे - ४११ ००१.

जिल्हा नाशिक, तालुका सटाणा येथील वघांबा कोकणी जमातीचे पावरी नृत्य

धुळे जिल्ह्यातील पावरी भिल्ल युवक

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune - 411 001.

Tribal Research Bulletin is a bi-annual bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to various aspects related to tribal life, culture and development.

Guidelines for Contributors :

The manuscripts to be published in this Bulletin should be type written in double space on one side of the paper and carefully edited for matter as well as language and corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings. Tables should be preferrably incorporated in the body of the paper with relevant interpretation. Charts and maps should be in black and white only.

Manuscripts are not returned.

The views expressed by the authors do not necessarily reflect the views of the Government, and the editor is not responsible for the views expressed by the authors.

The contributors will be given 2 reprints and two copies of the Bulletin.

All correspondence should be addressed to the *Commissioner, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.*

Registration No.RN-37/438/79

FORM IV

(See Rule 80)

1. Place of Publication : 28, Queen's Garden Pune 411 001.

2. Periodicity of Publication : Bi-annual

3. Printer's Name : Manager Photozinco Press, Pune 411 001.

Nationality : Indian
Address : Photozinco Press, Pune 411 001.

4. Publisher's Name :Shri R.D.Kharosekar I.A.S.

Nationality : Indian
Address : 28, Queen's Garden Pune 411 001.

5. Editor's Name : Shri R.D.Kharosekar I.A.S.

Nationality : Indian
Address : 28, Queen's Garden Pune 411 001.

I, R.D.Kharosekar hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

30th September, 2001 *R.D.Kharosekar*
(Signature of Publisher)

Annual Subscription Rs. 100/-
Cost of Single copy Rs.50/-

मुद्रणस्थळ : शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय, पुणे - ४११ ००१.